

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891.550 + 809.155.0 (2Т)

ФАТУЛОҶОНИ УМАРЗОДА

**ҲУМОМИ ТАБРЕЗӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ҒОЯВИӢ БАДЕИИ
ҒАЗАЛИӢТИ Ӣ**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ
аз рӯйи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ

ДУШАНБЕ – 2024

Диссертатсия дар кафедраи таърихи адабиёти тоҷики факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро шудааст.

Роҳбари илмӣ:

Мақсудзода Бадриддин Мақсуд – доктори илмҳои филологӣ, профессор, устои кафедраи таърихи адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Муқарризони расмӣ:

Исрофилниё Шарифмурод Раҳимзода – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода;

Баёнов Махмаднабӣ Бачачонович – номзади илмҳои филологӣ, муовини директори Муассисаи давлатии «Хонаи китоби Тоҷикистон»-и Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Муассисаи пешбар:

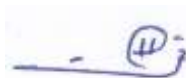
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Ҳимояи диссертатсия «06» феввали соли 2025, соати 15:00 дар маҷлиси шурои диссертатсионии 6D.KOA-020-и назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суроға: шаҳри Душанбе, Буни Ҳисорак, бинои таълимӣ №10, толорои шурои олимони факултети филология) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия дар китобхонаи марказии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) ва тавассути сомонаи www.tnu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «___» _____ соли 2025 тавзеъ шудааст.

**Котиби илмии
шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ**

Бобомаллаев И.Ч.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Ҳумоми Табрэзӣ шоири ғазалсаро ба забони форсии тоҷикӣ дар асри XIII буда, асосан, дар пайравии Саъдӣ ғазал сурудааст.

Тавре ки ба ҳамагон маълум аст, асри XIII дар таърихи кишварҳои Шарқу Ғарб яке аз давраҳои мудҳишу ноором будааст. Бо ин вучуд, ин давра дар ҳаёти адабию фарҳангии мардуми тоҷику форс хеле пурсамар воқеъ шудааст, зеро шеърӯ адаби форсии тоҷикӣ дар ҳамин давра аз ҳама ҷиҳат пеш рафтааст. Аксари шоирони бузурги ғазалсарои адабиёти форсу тоҷик, аз қабиле Саъдии Шерозӣ, Фаҳриддини Ироқӣ, Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ, Ҳумоми Табрэзӣ ва дигарон дар ҳамин аср ба арсаи эҷод омадаанд.

Яке аз адибони ғазалсарои ин давр Ҳумоми Табрэзист, ки, мутаассифона, таҳқиқи аҳволу осори ӯ аз мадди назари муҳаққиқон дур мондааст. Ҳамин ҳолат зарурати омӯзиши рӯзгору осор, таркиби жанрии девон ва таҳлили ғазалиёти ӯро пеш меорад. Мубрамии мавзуи таҳқиқ боз дар он дида мешавад, ки то ҳамаи ғазалсароёни давраи классикии адабиётмон ва, махсусан, ҳамасрони Ҳумом ва ашъори онҳо пурра омӯхтаву таҳқиқ карда нашавад, дар бораи ташаккулу пешрафти ғазали классикии форсу тоҷик ба таври қатъӣ мулоҳиза рондан имконнопазир мебошад.

Мо дар диссертатсия масоили марбут ба рӯзгору ашъори Ҳумоми Табрэзӣ, таснифоти жанрии девони ин шоир, мундариҷаи ғоявӣ ва хусусиятҳои бадеии ғазалиёти ӯро таҳқиқ кардаем.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. То ҳол дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Ҳумоми Табрэзӣ таҳқиқоти комил, ки битавонад тамоми паҳлуҳои ҳаёт ва мероси адабии ӯро фаро бигирад, ба анҷом нарасидааст. Аввалин маълумотро дар хусуси Ҳумом, рӯзгор, осор ва ҳунари эҷодии ӯ дар девони ҳуди шоир метавон пайдо кард. Шоир дар ғазалҳо, қасидаҳо ва маснавиёташ доир ба баъзе ҳолат ва ҷузъиёти зиндагонӣ, дӯстон, шогирдон ва ҳунари ғазалсароии худ ишораҳо кардааст. Гузашта аз ин, дар ағлаби тазкираҳои дар замони зиндагии ӯ ва баъд аз он таълифёфта, таърихномаҳо, ҷунгу сафинаҳо, ҳамчунин, дар китобҳои ба таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ бахшидаи донишмандони Эрон, Аврупо ва баъзан Тоҷикистон доир ба Ҳумоми Табрэзӣ ишораҳо ба назар мерасанд.

Кухантарин тазкирае, ки дар хусуси Ҳумоми Табрэзӣ маълумот ироа кардааст, «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ мебошад. Дар ин тазкира ҳикояи ҷолиби вохӯрии Ҳумом бо Саъдӣ низ хеле шавқовар оварда шудааст, ки минбаъд он дар дигар тазкираву сарчашмаҳо, амсоли «Мунис-ул-аҳрор фӣ дақоик-ул-ашъор»-и Муҳаммад ибни Бадри Ҷочармӣ, «Ҷабиб-уссияр»-и Хондмир, «Равзот-ул-чинон ва ҷаннот-ул-ҷанон»-и Ҳофиз Ҳусайни Карбалоеи Табрэзӣ, «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ, «Мачмаъ-ул-фусаҳо»

ва «Риёз-ул-орифин»-и Ризоқулихони Ҳидоят, «Райҳонат-ул-адаб»-и Муҳаммадали Табрэзӣ, «Наштари ишқ»-и Ҳусайнқулихони Азимободӣ, «Рӯзи равшан»-и Сабо ва дигар китобҳои ба таърихи адабиёт бахшидашуда баъзе осори таҳқиқии имрӯза, ба мисли «Шеър-ул-Аҷам»-и Шиблии Нуъмонӣ, «Таърихи адабии Эрон»-и Эдуард Браун, «Суханварони Озарбойҷон»-и Азизи Давлатободӣ, «Таърихи наҳзатҳои фикрии эронӣ»-и Абдуррафеъи Ҳақиқат, «Таърихи адабиёти Эрон»-и Ризозода Шафак, «Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони форсӣ»-и Забеҳуллоҳи Сафо ва ғайра зикр шудааст.

Вобаста ба мавзуи мавриди таҳқиқ дар Эрон вазъ каме дигархелтар аст. Чустуҷӯи мо нишон дод, ки исми Ҳумом дар донишномаву луғатномаҳо, аз ҷумла, «Луғатнома»-и Деххудо, «Фарҳанги форсӣ»-и Муҳаммад Муин ва «Донишномаи забону адаби форсӣ» омадааст. Ҳамчунин, дар хусуси сабки баён, мазмуну муҳтаво ва дигар ҷанбаҳои шеъри Ҳумоми Табрэзӣ аз ҷониби баъзе донишмандону муҳаққиқони дигари Эрон, аз қабили Аббосзода Фозил¹, Носир Ализода², Шоҳини Гешағӣ³, Муҳаммадризо Ҳисорақӣ⁴, Рашиди Айвазӣ⁵ ва дигарон мақолаҳо навишта шудаанд. Муайяди Собитӣ аввалин бор девони Ҳумомро мураттаб ва ҷопи замонавӣ кардааст. Рашиди Айвазӣ ба ҷуз он ки дар хусуси Ҳумоми Табрэзӣ мақолаҳои алоҳида дорад, ҳамчунин, бори дувум девони шоирро бо муқоиса ба дигар нусаҳои мавҷуди он мураттабу ҷоп кардааст⁶, ки ҳоло беҳтарину комилтарин ҷопи девони шоир мебошад ва мо низ дар навиштани кори худ аз ҳамин ҷопи девони шоир кор гирифтаем. Ҳамчунин, дигар донишмандони Эрон, аз қабили Азизи Давлатободӣ, Фарниё Сафдарпур, Ризозода Шафак ва Забеҳуллоҳи Сафо дар китобҳои таърихи адабиёти худ дар хусуси Ҳумоми Табрэзӣ ва эҷодиёти ӯ ҳатталимкон маълумот додаанд.

Аз миёни муҳаққиқони номбурда саҳми Муайяди Собитӣ, Рашиди Айвазӣ ва Аббосзода Фозил дар шинохти Ҳумом ва осору ашъори ӯ фарохтар аст. Гарчанде ки рӯзгор ва осори Ҳумом дар Эрон ба таври яқлаҳт таҳқиқ нашудааст, дар муқаддимаи ҷопи имрӯзаи девони шоир, ки аз ҷониби Рашиди

¹ Аббосзода, Фозил. Нигоҳе ба мафҳуми сонавии ирфонии чехраи маъшук дар девони Ҳумоми Табрэзӣ / Ф. Аббосзода // Ирфони исломӣ (адён ва ирфон). – Техрон, 1394. – Шумораи 45. – С. 59-72.

² Ализода, Носир, Фарниё, Сафдарпур. Таҳқиқи илми баён дар девони Ҳумоми Табрэзӣ / Н. Ализода, Ф. Сафдарпур // Номаи порсӣ.– Техрон, Ҳумом ва зимистони соли 1370. – Шумораи 50. – С. 45-57.

³ Гешағӣ, Шоҳин. Баррасии сабкшиносии девони Ҳумоми Табрэзӣ / Ш. Гешағӣ // Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Курдистон, баҳмани соли 1387. Поённома. – 25 с.

⁴ Ҳисорақӣ, Муҳаммадризо. Сабкшинохтии ғазалиёти Саъдӣ ва Ҳумоми Табрэзӣ / М. Ҳисорақӣ // Пажӯҳишномаи нухашиносии мутуни назму насри форсӣ. – Исфаҳон, 1401. – Шумораи 17. – С. 31-50.

⁵ Айвазӣ, Рашид. Таассуроти Ҳумоми Табрэзӣ аз Саъдии Шерозӣ / Р. Айвазӣ // Фаслномаи забон ва адаби форсии Донишгоҳи Табрэз. – Табрэз, 1350. – Шумораи 97. – С. 188-197.

⁶ Табрэзӣ, Ҳумом. Девон / Ҳумоми Табрэзӣ. Бо кӯшиши Рашид Айвазӣ. – Техрон: Таърих ва фарҳанги Эрон, 1351. – С. 317.

Айвазӣ ба нашр омода шудааст, дар бораи аҳволи Ҳумом баъзе таҳлилҳои шарҳиҳолӣ ироа шудаанд.

Дар баъзе китобҳои таърихи адабиёти тоҷик, ки дар Тоҷикистон ба нашр расидаанд, номи Ҳумом дар зумраи шоирони соҳибноми асри XIII номбар шудаасту бас¹. Дар ҷилди 8-уми «Энциклопедияи советии тоҷик»² ва дар ҷилди 3-юми «Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик»³ роҷеъ ба Ҳумом мақолаи кӯчаки энциклопедӣ аз ҷониби С. Воҳидов навишта шудааст. Донишманди тоҷик А. Афсаҳов дар рисолаи хеш «Сайфи Фарғонӣ»⁴ зимни шарҳу баррасии қасоиди Сайфи Фарғонӣ аз шоири ҳамасри ӯ Ҳумом ёд карда, аз якҷанд қасоиди ӯ намуна меорад. А. Афсаҳзод дар рисолаи «Ҷомӣ – шоири ғазалсаро»⁵ зимни шарҳи мухтассоти жанрии ғазал то давраи Ҷомӣ, аз Ҳумоми Табрезӣ ҳамчун шоири ғазалсарои асри XIII ном мебарад. Ҳамчунин, У. С. Казакова дар мақолаи «Таъсирпазирии Салмони Совачӣ аз шуарои бузурги пешин»⁶ як ғазали Ҳумомро меорад, ки Салмон ба ӯ назар доштааст. Ба ҷуз аз инҳо, ки зикр кардем, дар Тоҷикистон дар хусуси Ҳумоми Табрезӣ ахбори дигаре ба даст наомад.

Тавре зикр шуд, роҷеъ ба аҳволи Ҳумом дар илми шарқшиносии Ғарбу Шарқ мақолаҳои алоҳидаи илмӣ таълиф шудаанд, аммо рисолаи комиле, ки тавонад паҳлуҳои гуногуни ҳаёту осори ӯро фаро гирад, нашр нашудааст.

Ағлаби ахбори дар сарчашмаҳо омада нақл аз рӯи якдигар мебошанд. Маълумоти овардаи баъзе муҳаққиқони таърихи адабиёт дар замони муосир низ ҳамин ҳукмро дорад. Гузашта аз ин, аксари муҳаққиқон на танҳо саҳву хатоҳои дар таърифу сарчашмаҳо ҷойдоштаро ислоҳ накардаанд, балки онҳоро дар осори хеш такрор низ кардаанд. Бо ин вучуд, маълумоти овардаи онҳо барои баҳс ва барқарорсозии шарҳи ҳоли таҳлилу баррасии ашъори адиб мусоидат карда метавонанд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи кори диссертатсионӣ яке аз фаслҳои корҳои илмӣ-таҳқиқии кафедраи таърихи адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистонро ташкил карда, дар асоси нақша марҳала ба марҳала иҷро шудааст.

¹ Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми дувум. – Душанбе: Дониш, 1984. – С. 250, 286, 288.

² Воҳидов, С. Ҳумоми Табрезӣ // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз се ҷилд. Ҷ. 3. – Душанбе, 2004. – С. 477.

³ Воҳидов, С. Ҳумоми Табрезӣ // Энциклопедияи советии тоҷик. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷ. 8. – Душанбе, 1988. – С. 417.

⁴ Афсаҳов, А. Сайфи Фарғонӣ / А. Афсаҳов. – Душанбе: Маориф, 1977. – С. 116-118

⁵ Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – шоири ғазалсаро / А. Афсаҳзод. – Душанбе, 1989. – С. 35, 63.

⁶ Казакова, У.С. Таъсирпазирии Салмони Совачӣ аз шуарои бузурги пешин / У.С. Казакова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. . – № 1 (102). – С. 128-135.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии мо дар навиштани диссертатсия таҳқиқу баррасии рӯзгор, осор ва таҳлилу баррасии мундариҷаи ғоявӣ ва бадеиёти ғазалҳои Ҳумоми Табрэзӣ мебошад. Барои амалӣ кардани аҳдофи худ кӯшиш кардем, ки дар асоси таҳлилу баррасии ахбори сарчашмаҳо, тазкираҳо ва манобеи мухталифи илмию адабӣ чараёни зиндагӣ ва мероси адабии Ҳумоми Табрэзиро барқарор карда, дар бораи сохтори ғазалҳо, мазмуну мундариҷа, вежагиҳои жанрӣ, маъниофарӣ, бадеиёт, вазну қофияи ғазалҳои шоир таҳқиқоти илман асоснок ироа намоем.

Вазифаҳои таҳқиқ. Ҳангоми таҳқиқ дар хусуси рӯзгору осор ва ғазалиёти Ҳумоми Табрэзӣ масоили зер ба миён гузоштаву ҳал карда шудаанд:

- баҳси ному насаб ва алқоби Ҳумоми Табрэзӣ;
- дақиқ муайян намудани соли таваллуд ва вафоти шоир;
- барқарор намудани паҳлуҳои дигари зиндагиномаи шоир;
- таҳқиқ ва тавсифи нусхаҳои хаттии девони Ҳумом;
- таҳқиқи анвои адабии таркиби девони шоир;
- таҳлил ва баррасии мундариҷаи ғоявии ғазалиёт;
- муайян намудани маъниофарии шоир дар ғазал;
- таҳқиқ ва муайян кардани сохтору устухонбандии ғазалҳо;
- таҳқиқи ҷанбаҳои мусиқоии ғазалҳои Ҳумом;
- таҳқиқи авзони ғазалҳо;
- муайян кардани анвои қофияву радиф дар ғазалҳо;
- таҳқиқ ва баррасии санъатҳои бадеии ғазалҳои шоир.

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқ дар рисолаи мо ашъори ғиноии асри XIII форсу тоҷик, махсусан, жанри ғазал мебошад.

Предмети таҳқиқро дар диссертатсия девони ашъори лирикии Ҳумоми Табрэзӣ ва, ҳамчунин, осори дигари назмию ӯ ташкил медиҳад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Ҳангоми таҳқиқ, навиштан ва бандубасти диссертатсия бархурди сирф илмӣ сурат гирифтааст ва ҳамчунин, ба афкори назарӣ ва таҳқиқии донишмандони ватанию хориҷӣ, аз қабили Е.Э. Бертелс, Э. Браун, Я. Рипка, Саъид Нафисӣ, Забеҳуллоҳи Сафо, Абдулхусайни Зарринқӯб, Маликушшуаро Баҳор, Бадеуззамони Фурӯзонфар, Садриддин Айнӣ, Шарифҷон Ҳусейнзода, Расул Ҳодизода, Худой Шарифзода, Абдунабӣ Сагторзода, Абдуманнони Насриддин, Носирҷон Салимӣ, Бадриддин Мақсудзода, Мирзо Солеҳов, Мисбоҳиддини Нарзиқул, Муҳриддин Низомӣ, Умеда Ғаффорова ва дигар донишмандону назариядонон ба назар гирифта шуд. Ҳамчунин, барои таҳлили ғазалҳои шоир асарҳои таҳқиқии ба ғазал ва дигар

анвои адабӣ бахшидаи муҳаққиқон дар давраҳои гуногуни адабиёти форсии тоҷикӣ, аз қабилӣ А. Мирзоев, А. Афсаҳзод, Р. Ҳодизода, Х. Шарифов, А. Сатторзода, А. Алимардонов, Б. Мақсудзода, У. Тоиров, М. О. Солеҳов, М. Нарзиқул, М. Низомӣ, ховаршиносону адабпажӯҳои хоричӣ, ба мисли Шиблии Нуъмонӣ, Зайнулобуддини Муътаман, Ҳусайни Размчӯ, Дориюши Сабур, Чалолиддини Ҳумой, Мансури Растагори Фасой, Сирусӣ Шамисо, М. Ш. Кадқанӣ, М. Ч. Каззоӣ, И.С. Брагинский, М. Л. Рейснер ва дигарон дар назар гирифта шудаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси равишҳои муқоисавию таърихӣ, татбиқӣ, истидлолӣ, тавсифӣ, омӯрӣ ва дигар равишҳои адабиётшиносии муосир таълиф ёфтааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси нусахи хаттӣ ва ҷопии девони Ҳумоми Табретӣ, бавижа, нусаҳои ҷопии мураттабкардаи Рашиди Айвазӣ ва Муайяди Собитӣ, ҳамчунин, тазкираву таърихномаҳо, ҷунгу сафинаҳое, ки дар бораи Ҳумоми Табретӣ маълумот додаанд, таълиф гардидааст. Ба ҷуз аз инҳо, осори илмӣ, таҳқиқӣ ва адабие, ки дар бахши китобномаи диссертатсия зикр шудаанд, ба сифати манбаъҳои назарӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқ. Дар диссертатсия бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик масъалаҳои зиндагинома, мероси адабӣ, нусаҳои хаттии девон, таркиби жанрии девон, мундариҷаи ғоявӣ ва бадеиёти ғазалҳои Ҳумоми Табретӣ мавриди таҳқиқи комили илмӣ қарор мегирад. Аз ҷумла, дар асоси таҳлилу муқоисаи маълумоти сарчашмаҳои гуногуни илмию таърихӣ ва осори худи шоир ному насаб, алқоби фахрӣ, санаи таваллуд, устодон, наздикон ва ҷараёни зиндагии Ҳумоми Табретӣ муайян карда шудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Ҳумоми Табретӣ шоири форсу тоҷики асри XIII буда, ному насаби комили ӯ Ҳоҷа Ҳумомуддин ибни Алоӣ Табретист. Ӯ шоири ғазалсаро буда, дар пайравии Саъдии Шерозӣ ғазал эҷод мекард. Аз Ҳумоми Табретӣ ҳамагӣ як девони ашъор ба мо расидааст, ки соли пас аз марги шоир бо амри Рашидуддини Фазлуллоҳ – вазири Элхониён, тадвин шудааст.

2. Таҳлилу муқоисаи маълумоти сарчашмаҳо ва осори худи Ҳумоми Табретӣ моро ба ҷунин хулоса овард, ки ӯ тахминан байни солҳои 1230-1237 м. ба дунё омада, соли 1314 м. аз дунё гузаштааст.

3. Ҳумом аз шогирдони алломагони замонаш – Ҳоҷа Насираддини Тӯсӣ ва Қутбиддини Шерозӣ будааст. Аз ин бармеояд, ки Ҳумом ғайр аз шеърӯ шоирӣ, ҳамчунин, донишманди соҳаи мантиқу фалсафа низ буда ва аз улуми нуҷуму ҳайат низ огоҳ будааст.

4. Аз ишораҳои шоир дар девонаш маълум карда шуд, ки ӯ низ мисли ҳамасронаш Саъдии Шерозӣ ва Фахриддини Ироқӣ суннии шофай будааст.

5. Аксари ғазалҳои Ҳумоми Табрезӣ тибқи суннати ғазалҳои ирфони хуросонӣ суруда шуда, ба тавсифу ситоиши маъшуқи азали, қурб ҷӯстан ба ӯ ва худро фидо кардан дар роҳи ӯ навишта шудаанд. Гузашта аз ин, баъзе ғазалҳои Ҳумом мазомини панду андарзӣ, ахлоқию тарбиятӣ дошта, дар миёни онҳо ғазалҳои комиле ҳам ҳастанд, ки мадҳӣ мебошанд ва ба ин ё он шахси машҳури замони шоир бахшида шудаанд. Нуқтаи ахир яке аз вежагиҳои ғазалиёти Ҳумом мебошад.

6. Дар халлоқияти адабӣ шоир аз қонунияти адабии қолабгарой берун нарафтааст ва гоҳ-гоҳе тавассути ошноизудой ва ё аҷибсозӣ ҳунарсозаҳои масдуди пешинӣро боз намуда, маъниҳои бадеии тозае офаридааст.

7. Аз саноеи маънавии бадеӣ, ба мисли тавсиф, ташбеҳ, истиора, маҷоз, талмех, ихом, тазодду муқобала ва ғайра хеле олий ва шоирона қор гирифтааст.

Аҳаммияти назарии таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки натиҷаҳои бадастомада ҳангоми баррасии масъалаҳои гуногуни адабиётшиносӣ, аз ҷумла, таърихи адабиёти асри XIII, таҳлили маъноӣ ва шаклии ғазал, назарияи шеър, сохтори ҳунари ва нақди адабӣ мусоидат хоҳанд кард. Диссертатсия барои муҳаққиқоне, ки минбаъд ба пажӯҳиши масъалаҳои гуногуни адабиёти бадеии асри XIII иқдом менамоянд, маводди назарӣ дода метавонад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки маводди онро ҳангоми таълифи фаслҳои гуногуни китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ, ҳамчунин, мақолаву рисолаҳои илмӣ ҳамчун манбаъ метавон истифода бурд. Натиҷаҳои бадастомадаи диссертатсия барои донишҷӯёни риштаи филологӣ зимни таълифи қорҳои курсӣ, рисолаҳои хатм ва магистрӣ метавонанд мусоидат кунанд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Қори диссертатсионӣ дар мавзӯи «Ҳумоми Табрезӣ ва хусусиятҳои ғоявӣ бадеии ғазалиёти ӯ» ба доираи мавзӯ ва масъалаҳои таҳқиқии шиносномаи ихтисоси илмӣ 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ қомилан мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Бо маслиҳату машварати роҳбари илмӣ масъалаҳои асосӣ фаръии таҳқиқшаванда дар диссертатсия пешниҳод гардида, фарзияҳои илмӣ муайян карда шудаанд. Ҳамчунин, муаллифи диссертатсия тайи солҳои таҳқиқ рӯи масъалаҳои таҳқиқаш қиммати мақолаҳоро ҷоп намудааст, ки ҳама фароғири мавзӯҳои мебошанд, ки ба диссертатсия дахл доранд. Муаллиф тавонистааст бо ҷопи мақолаҳои алоҳида баъзе аз фаслу бобҳои диссертатсиро қаблан ба ҷомеаи илмӣ муаррифӣ намояд.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Доир ба муҳтавои асосии диссертатсия ва хулосаҳои таҳқиқ муаллиф дар конференсияи байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ, донишгоҳӣ ва маҳфилҳои илмӣ амалӣ (солҳои 2015-2024) маърузаҳо хондааст. Бахшҳои асосии диссертатсия дар ҷаласаҳои кафедраи таърихи адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон пешниҳоду баррасӣ шудаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи таърихи адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суратмаҷлиси №16 аз 14.06.2024) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаҳои таҳқиқ дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи пешниҳодкардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба монанди «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон», «Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ Тоҷикистон» ва «Паёми Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода» ҷоп шудаанд, ки теъдодашон ба шаш адад мерасад.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, ёздаҳ фасл, ду зерфасл, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат буда, дар маҷмуъ 195 сафҳаи ҷопи компютериеро дар бар мегирад.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚ

Дар муқаддимаи диссертатсия мубрами мавзӯи таҳқиқ, дараҷаи таҳқиқи мавзӯ, робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ ва дар бахши тавсифи умумии таҳқиқ мақсад, вазифаҳо, объекту предмет, асосҳои назарӣ, методологӣ, сарчашмаҳо ва навгонии илмӣ таҳқиқ, нуктаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ, мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ, саҳми шахсии доктараи дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ ва тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ зикр шудаанд.

Боби якуми диссертатсия «Зиндагинома ва мероси адабии Ҳумоми Табрзӣ» ном дошта, аз ду фасл ва ду зерфасл иборат аст. **Фасли якуми боби якум «Шарҳи ҳоли илмӣ Ҳумоми Табрзӣ»** унвон дорад. Муайян карда шуд, ки Ҳумоми Табрзӣ яке аз шоирони бузурги ғазалсарои асри XIII буда, даврони зиндагӣ ва фаъолияти эҷодии ӯ ба замони ҳукмронии Элхониёни муғул рост меояд. Ҷустуҷӯи мо нишон дод, ки тавачҷуҳи муҳаққиқон ба ин шоир чандон зиёд нест. Ҳамчунин, маълум шуд, ки дар хусуси зиндагии шоир зиёда аз 25 тазкира, таърихнома ва ҷунгу баёзҳо маълумот медиҳанд. Дар ин фасл бо таърихнома ба маълумоти онҳо шарҳи ҳоли илмӣ шоир барқарор карда шудааст.

Фасли дувуми боби якум «Мероси адабии шоир» унвон дошта, аз ду зерфасл иборат мебошад. **Зерфасли якуми** фасли дувуми боби якум **«Девони Ҳумоми Табрэй ва нусхаҳои хаттии он»** унвон дорад. Девони Ҳумоми Табрэй соли баъд аз марги ӯ бо дастури вазири бузурги Элхониён, Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ тадвин шудааст. Маълум аст, ки девони мураттабнамуда ҳовии тамоми сурудаҳои шоир нест. Девони Ҳумом ду бор дар Эрон чоп шудааст. Бори аввал соли 1333 /1955 бо кӯшиши Муайяди Собитӣ ва бори дуюм соли 1351 /1973 аз ҷониби Рашиди Айвазӣ бо дастрасӣ бо дигар нусхаҳои мактуб чоп шуд. Замони истинсохи нусхаҳои девони шоир асрҳои XIV-XV мебошанд. Нусхаҳои хаттии девони Ҳумом дар марказҳои илмии Тоҷикистон вучуд надоранд. Мураттиби девони Ҳумом, Рашиди Айвазӣ, аз нусхаҳои девони шоир, ки дар бузургтарин китобхонаҳо ва марказҳои илмии ҷаҳон, амсоли Китобхонаи миллии Фаронса, Китобхонаи Донишгоҳи Панҷоби Лоҳур, Китобхонаи Лоло Исмоили Туркия, Китобхонаи мадрасаи олии Сипаҳсолор, Китобхонаи Музеи Бритониёи Кабир, Китобхонаи Малики Эрон маҳфузанд, кор гирифтааст.

Зерфасли дувуми фасли дувуми боби якум **«Таснифоти жанрии ашъори Ҳумоми Табрэй»** ном дорад.

Девони Ҳумоми Табрэй дар таҳияи Рашиди Айвазӣ ашъори Ҳумомро дар ҳудуди 3944 байт дар бар гирифта, аз ин миқдор 145 байт ба арабӣ ва боқӣ 3799 байт ба забони форсии тоҷикӣ суруда шудаанд.

Тартиби жанрии девони Ҳумом дар таҳияи Рашиди Айвазӣ чунин аст: 45 қасида, 220 ғазал, 37 қитъа, 98 рубой, 35 фард, 1 тарҷеъбанд дар сӯғи Шамсиддини Соҳибдеворон ва ду маснавӣ – яке «Сухбатнома», ки ҳовии 337 байт аст ва дигаре «Китоби маснавиёт», дар баҳри хафиф, ки аз 558 байт иборат аст.

Ҳумом, қабл аз ҳама, шоири ғазалсарост ва дар ҳамаи нусхаҳои мавҷуди девони шоир ғазал дар ҷойи аввал қарор дорад, ки теъдоди онҳо 220-то мебошад. Аз рӯйи мазмуну мундариҷа ғазалҳои шоир бештар таҷассумгари ишқи тасаввуфӣ, мадҳу сано ва панду андарз мебошанд, ки ин паҳлуи ғазалиёти шоирро дар боби дуюм муфассал баррасӣ кардаем.

Таҳқиқи мо нишон дод, ки шоирони бузурги баъд аз Ҳумом омада, аз қабиле Сайфи Фарғонӣ, Амир Хусрав, Убайди Зоконӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Салмони Совачӣ ва дигарон дар эҷоди ғазал ба Ҳумом пайравӣ кардаанд ва ғазалҳои ӯро истикбол намудаанд. Ин масъала аз мавзӯҳои ҳамаҷумма, ки дар оянда таҳқиқи ҷиддии мӯшикофоноро меҳаҳад, то таъйин карда шавад, ки тавассути ошнозудӣ шоирони номбурда то кадом ҳад ҳунарсоҳои ашъори Ҳумомро равшану ҷилонок намудаанд ё чигуна маъниҳои ғазалҳои Ҳумомро ба ғазалҳои худ интиқол намуда, ба онҳо либоси нав додаанд.

Боби дуҷуми диссертатсия «Мундариҷаи ғоявии ғазалиёти Ҳумоми Табрэй» ном дошта, аз ҷаҳор фасл иборат мебошад.

Фасли якуми боби дуҷуми диссертатсия «Шеваҳои офариниши маънӣ дар қолаби ғазал» унвон дорад.

Аслан, мизони муваффақият ва тамоми ҳунари ҳар шоире дар сохтани маънӣ зоҳир мешавад. Ба ин масъала бори аввал формалистони рус, аз қабили В.Б. Шкловский, А. Веселовский, Б.М. Эйхенбаум, Р.О. Якобсон, Ю. Тинянов ва дигарон ба таври низомманд бархурд кардаанд ва равиши падида овардани маънӣ аз тарафи адибонро мушаххасан нишон додаанд. Ба қавли саҳеҳи онҳо, маънӣ дорои вучуди мустақиле нест, ки дар баробари шакл ё форма қарор бигирад. Ҳамоно ки сурат ҳунармандона эҷод шуд, ҳамзамон маънӣ зода мешавад.

Суханшиносони рус «маънӣ»-ро «мотив» гуфтаанд, ки баргирифта аз суханшиносии Аврупост. Донишмандони эронӣ ҳам ин мақулаи адабиरो «мутиф» ё «бунмоя» ном ниҳодаанд, ки аввалӣ айна вожаи аврупоист ва фақат аз ҷиҳати талаффуз мувофиқи савтиёти форсӣ даромадааст. Мотив, тибқи таърифи суханшиноси замони ҳозираи рус И.В. Силантьев, ки поэтикаи онро қор кардааст, ҷиҳати сохторию семантикии шеър мебошад ва он бо мавзӯ, шакл ва мазмун марбут буда, дар низоми ҳунарии матн, яъне адабияти он нақши муҳим мебозад¹. Баъзе суханшиносон мотивро аз ҷиҳати он ки дар матни бадеии дигарон низ бо тағйири шакл навъе такрор мешавад, яъне то андозае устувор аст, моҳиятан марбути соҳаи «матни пинҳон» (*интертекст*) доништаанд. Ин ақидаро О. М. Фрейденберг, ки аз пайравони назарияи поэтикаи таърихии А. Н. Веселовский мебошад, бештар тарафдор аст². Аз миёни суханшиносони Эрон Шафеъии Кадканӣ низ ҷонибдори ҷунин чашмандоз аст³. Донишманди мазкур дар пайравӣ аз ақидаи шаклгароёни рус, бар он назар аст, ки шоир бо усули ошноизудой, яъне бегона кардани ҳунарсозаи кӯҳна, онро нав мекунад, ки дар натиҷа маъно низ то андозае тааҷҷубзо ва тозаву равшан мешавад.

Ҳар шоире, албатта, ногузир бо истифода аз забон ва ороҷҳои гуногуни бадеӣ паёми худро ба хонанда то метавонад дар сатҳи ҳуби ҳунари интиқол медиҳад. Азбаски василаҳои интиқоли маъно шакл асту ҳуди маъно тавассути шакл таҷассум мегардад, ин ҷо масъалаи таносуби шаклу маъно ё баёну паём пеш меояд, ки дар ин мавзӯ донишмандон ҳамвора гуфтутӯи густарда анҷом

¹ Силантьев, И.В. Поэтика мотива / И.В. Силантьев . – М.: Яз. слав. Культуры, 2004. – С. 7.

² Фрейденберг, О.М. Методология одного мотива. (подг. Текста, примеч. Н.В. Брагинской) / О.М. Фрейденберг // Труды по знаковым системам. – Уч. Записки Тартуского госуниверситета, 1987. - № 6. – С. 120.

³ Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафеъӣ. Растохези калимот / Муҳаммадризо Шафеъии Кадканӣ. Бо кӯшиши Ш. Суфизода. – Душанбе: Нашри Файз, 2023. – С. 66.

додаанд. Аммо Шафъи Кадканӣ, ки дар ин мабҳас чонибдори формалистони рус аст, шаклу маъниро якҷо бо ҳам мебинад ва менависад: «Суратгароёни русӣ мухтаво ё маъниро чизе чуз таҷаллии сурат намедонанд ва масъалаи деринаи тақобули мухтаво ва шакл ё суратро аз бунёд қабул надоранд. Дар ин чашмандоз маъно ҳамон сурат аст ва сурат ҳамон маъно»¹. Ин ҳам гуфтанист, ки аз нигоҳи илми забоншиносӣ ҳеч калимае нест, ки шакл ё форма надошта бошад. Аммо он форма (табиист, ки дорои маъност) дар корбурди шоири асил бофти хунари касб мекунад ва хаёлбарангез мешавад.

Аз ин дидгоҳ агар ба сохтаҳои Ҳумоми Табрзӣ дар ғазалҳояш бингарем, хоҳем дид, ки дар сурудаҳои ӯ маъниҳо ё мотивҳои анъанавии шеъри ғиноии классикӣ хеле зиёданд. Он маъниҳо иборатанд аз: «беқарории қаҳрамони ғиноӣ ва кӯшишҳои ӯ барои расидан ба висол»; «вазъи андуҳбори қаҳрамони ғиноӣ»; «шикоят аз бепарвоии маъшук»; «бовар доштан ба меҳрубонии ёр»; «арҷузурӣ ба ишқ»; «бедармонии дарди ишқ»; «аз сарнавишт донишони аҳволи худ»; «ҳасрати дидор ва ғами дурӣ аз ёр»; «ашк рехтани қаҳрамони ғиноӣ дар фироқи ёр»; «ҷонбозӣ кардан дар ишқ»; «ихтиёр надоштани ошиқ дар корҳо»; «мастии чашми ёр»; «зулфи парешони маъшук»; «орзуи дидани рӯи дӯст»; «бемислу монанд будани зебоии ёр»; «мазаммати зоҳиди мағрур»; «подшоҳии маъшуку дарवेशии ошиқ»; «роҳат надоштани умури инчаҳонӣ»; «ғолибии муҳаббат бар ҳавову ҳавас»; «назди ишқ лол мондани ақл»; «ҳичоби рӯи маъшук будани олами сурат»; «холӣ гаштан аз хаёли мову манӣ»; «умед ва раҷо»; «муҳол будани висоли ёр», ҳамчунин, «висоли ёр»; «умрро афзудани дидори ёр»; «дар таманнои висоли ёр зистан» ва ғайраву ҳоказо. Ваҷҳи ғолиби маъниҳои (лейтмотиви) ғазалиёти Ҳумом ситоиши ишқи Зебои мутлақ ва акси чамоли безаволи ӯ будани ҳар ду олам ва кӯшиши маърифати он мебошад.

Аммо сухан дар сари он аст, ки Ҳумом барои офаридани маънии бадеӣ ба ҳайси шоири асил гоҳе суратҳои кӯҳнаи матни шоирони қабл аз худашро аз нав коркард намуда, сурату маъниҳои нав ва таҷҷубзо офаридааст.

Ҳумом бо нерӯи бузурги халлоқи худ хунарсозаҳои қаблиро дар иртиботи маънии пештар зикршуда “вайрон” карда ва онро бо чашмандози нав ба ҷониби беохирӣ боз намудаву ҷони тоза бахшидааст.

Аксари кулли ғазалиёти Ҳумом дарбаргирандаи маъниҳои ирфонӣанд. Яъне, ӯ бо нигоҳи хунари ва чамолиносона ба маъниҳои илоҳиёт назар кардааст, вале онҳоро ногузир бо вожаҳои маъмул дар забони шеъри пешинӣ, аммо ба маъниҳои улвии тасаввуфӣ ифода кардааст. Дар пояи маъниҳо ва хунарсозаҳои кӯҳнаи масдуд офаридани маъниҳои нисбатан тоза дар натиҷаи “гуфтугӯи матнҳо” (истилоҳи М. Бахтин)² ба вучуд омадааст. Ин ҳодисаи

¹ Ҳамон ҷо. – С. 49.

² Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 258 с.

адабиро дар мутуни аксари ғазалҳои Ҳумом метавонем бибинем. Аз ҷумла, тавачҷуҳи ин шоири орифро аз аҷзои зебоиҳои маъшук беш аз ҳама «рӯй» ё «рухсор»-и ӯ чалб намудааст. Ҳар кадом аз аъзои дигар таъбияшуда дар вучуди ёр ҳомили паёме аз маъшук аст, вале боз мақому мартабаи “рухсор” хеле болост, чун он хулосаи маҷмаи сифоту асмо ва нуқтаи ваҳдати зебоӣ ва биллоҳира, ҷилвагоҳу маҳалли зуҳури таҷаллии ҷамоли маъшук аст. Ин нуқта дар ҳамин қисмати диссертатсия бо намунаҳои ашъори Ҳумом нишон дода шудааст.

Яке аз роҳҳои пайдоиши маъноӣ нав ошноизудоист. Ошноизудой ё аҷибсозӣ дар истилоҳ яке аз тарзҳои адабист, ки аввалин бор дар мактаби шаклгароён (формалистҳо)-и рус матраҳ шуд ва яке аз муҳиммтарин назарияҳои ин мактаб маҳсуб мешавад. Яке аз формалистони маъруфи рус Ю.Н. Тинянов ин истилоҳро «дефамиляризатсия» унвон кардааст¹. Истилоҳи ахир ба маъноӣ бегонасозист. Бинобар ин назария, «вазифаи асосии ҳунарманд ғаъл кардани ҳунарсозаҳост ва тақомули осори адабӣ дар бистараи бекаронаи таърихи адабиёти милали мухталиф бо ҳамин роҳ шакл мегирад ва тамоми “мотив”-ҳои нотавон ва ҳама ҳунарсозаҳои берамақу азқорафтада ғаъл мешаванд ва бо ҷеҳраи дигар худро ошкор мекунанд».² Яъне, барои андак замоне бегона кардани мафҳуми ошно ва нав кардани формаҳо муддати замони дарки хонандаро тулонитар карда ва лаҳзаи идрокро каме ба тул мекашад ва ба ин восита боиси эҷоди лаззат ва завқи адабӣ мегардад.

Бо тавачҷуҳ ба таърифе, ки Шафеъии Қадқанӣ аз шеър мекунад: «шеър ҳодисаест, ки дар забон рӯй медиҳад ва дар ҳақиқат гӯяндаи шеър, бо шеъри худ амале рӯйи забон анҷом медиҳад, ки хонанда миёни забони шеъри ӯ ва забони рӯзмарраву одӣ тамоюзе эҳсос мекунад»³ метавон ошноизудоиро дар хидмати эҷоди ин тамоюз қаламдод кард.

Ба таври дигар, тафовут ва тамоюзи як сухани маъмулӣ бо каломи шеърӣ дар равишҳои коргирӣ аз забон аст. Шоир дар шеъраш вожаҳоро бархилофи маъмул ва одии он ба қор мебарад, чизе, ки аз он ба унвони «растохези калимот» ёд мекунанд. Марзи шоиру ношоир ҳамин راستохези калимот аст. Албатта, ин истилоҳ худ қавонини хосе дорад, вале ба таври кулӣ дар ду даста – мусиқоӣ ва забоншиносӣ дастабандӣ мешавад.

Ҳамин тавр, ҳанҷоршиканиҳои гуногуни девони Ҳумом таҳқиқи вежаеро талаб мекунад. Бо мурури кӯтоҳ бар девони Ҳумом аз ҷиҳати маъниофарӣ ва навсозии каломи пешиниён маълум гардид, ки ҳунари халлоқияти адабии ин

¹ Тинянов, Ю.Н.. Проблема стихотворного языка / Ю.Н. Тинянов. – Л., 1924. – С. 10.

² Қадқанӣ, Муҳаммадризо Шафеъӣ. راستохези калимот/ Муҳаммадризо Шафеъии Қадқанӣ. Бо кӯшиши Ш. Сӯфизода. – Душанбе: Нашри Файз, 2023. – С. 40-41.

³ Ҳамон ҷо. – С. 76.

шоири ғиноғӯ дар ғазалсароӣ дар таърихи адабиёти куҳансоли мо саҳифаи тозае мебошад. Ин вежагии каломи Ҳумом дар ҳамин фасли диссертатсия ба мисолҳо нишон дода шудааст.

Фасли дувуми боби дувуми диссертатсия «Ишқ дар ғазалиёти шоир» унвон дорад.

Ғазалиёти Ҳумоми Табрэзӣ аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ниҳоят ғанию рангоранг мебошанд ва рангорангии мавзӯ паҳлуҳои ғоявии ғазалиёти шоирро қавӣ гардонида, бозгӯи ҳадди баланди ҷаҳонбинӣ, тахайюл ва завқу истеъдоди баланди шоир мебошанд. Мавзӯҳои, ки дар ғазалиёти шоир бештар ба назар мерасанд, ишқу муҳаббат, инсондӯстӣ, тараннуми сулҳу дӯстӣ, васфи зебоҳои табиат, мавзӯҳои пандуандарзӣ, фалсафию ирфонӣ ва амсоли инҳо мебошанд, ки Ҳумоми Табрэзӣ дар баррасии онҳо қудрати бузурги эҷодӣ нишон додааст. Яке аз мавзӯҳои меҳварии ғазалҳои шоир, тараннуми ишқ ва сайр дар олами ирфони исломӣ мебошад. Ашъори Ҳумоми Табрэзӣ лабрэз аз эҳсосу идрок ва завқу шӯри ишқ аст. Тавре Шиблии Нуъмонӣ гуфтааст: «Асосу шолудаи тасаввуф ишқи ҳақиқист, ки сар то сари он ҷӯшу ҷазаба мебошад ва аз давлати ишқи ҳақиқӣ, ишқи маҷозӣ ҳам қадрдонӣ шуда ва оташи он тамоми синаҳоро гарм сохт ва акнун он чи аз забон хориҷ мешавад, холӣ аз ҳарорат нест».¹ Дар тамоми ғазалиёти Ҳумом эҳсосоти ишқи поки ҳақиқӣ, сӯзу гудози ошиқона ва орифона ба як ҳунари волои шоирона дар перояҳои хеле баланди адабӣ баён шудаанд.

Фасли сеюми боби дувуми диссертатсия «Мадҳ дар ғазал» ном дорад.

То кунун пажӯҳиши густарда ва комиле доир ба сайри ғазали мадҳӣ анҷом нашудааст. Аммо дар бораи танаввуъи мазмун дар ғазал ба таври қуллӣ ва дар ғазали Ҳофиз ба таври хосс пажӯҳишҳои сурат гирифтаанд.² Сирусӣ Шамисо дар «Сайри ғазал дар шеъри форсӣ», муътақид аст, ки Ҳоконӣ зоҳиран аввалин касест, ки ба сурудани ғазали мадҳӣ иқдом кард.³

Аммо таҳқиқ ва мутолиаи девони шоирони барҷастаи асрҳои XII-XIV, аз ҷумла, Саноиӣ Ғазнавӣ, Анвариӣ Абевардӣ, Ҷамолуддин Абдуррззоқи Исфохонӣ, Ҳоконӣ Шарвонӣ, Аттори Нишопурӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҷалолиддини Балхӣ ва Ҳофизи Шерозӣ ин масъала рад шудааст. Донишмани Эрон Тоҳира Эшонӣ мақолае дорад таҳти унвони «Сайри ғазали мадҳӣ дар

¹ Нуъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Аҷам / Шиблии Нуъмонӣ. Ҷилди аввал ва дувум. Таҳияи Абдуҳолиқ Набавӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2015. – С. 498.

² Ҳайдарӣ Алӣ, Дижам, Меҳрнуш. Ҷойгоҳи таҳаллус дар ғазалҳои мадҳии Ҳофиз. маҷаллаи «Бӯстони адаб»-и Донишгоҳи Шероз, соли панҷум, шумораи ҷаҳорум, зимистони соли 1392 – С. 17.

³ Шамисо, С. Сайри ғазал дар даршеъри форсӣ /С. Шамисо.– Техрон: Фирдавс, 1370.– С. 130.

адаби форсӣ (аз Саной то Ҳофиз)» ва дар он ҷо ба сароҳат исбот мекунад, ки аввалин касе, ки ғазали мадҳӣ суруд, Саной буд.¹

Қисме аз сурудаҳои Ҳумомро ғазалҳои мадҳӣ ташкил медиҳанд, ки аз рӯйи ихлос ба ин ё он давлатмард ва ашхоси маъруфи давраи худаш суруда шудаанд. Тавре дар боби якуми диссертатсия ишора намудем, Ҳумом ба подшоҳон, вазирон ва амалдорони Элхонӣ унсу улфат дошт ва пайваста мавриди эъзозу қадрдонии онҳо буд. Аз ин сабаб, баъзе аз афроди ин хонадонро гузашта аз маснавиҳо, дар баъзе аз ғазалҳояш низ ситудааст, аммо на аз барои силау тамаъ, балки баъзе афродро аз рӯйи ихлос ва қадрдонӣ ситудааст. Масалан, шоир бо Шарафуддини Ҳорун – писари Шамсиддини Ҷувайнӣ дӯстӣ дошт ва маснавии «Сухбатнома»-ро ба номи ӯ сурудааст. Гузашта аз ин, шоир ҷо-ҷо дар ғазалҳояш шахси мазкурро мадҳ кардааст.

Фасли чаҳоруми боби дувуми қор «Афкори дидактикии шоир» унвон дорад.

Ғазалҳои мазмуни тарбия ва насихатдоштаи Ҳумом, асосан, барои ислоҳ ва пок кардани ахлоқи аҳли ҷомеа нигошта шуда, шоир дар ин навъи ғазалҳо кӯшиш кардааст, ки ҳам ба мавзӯ ва ҳам ба тарзи ифодаи баён тавачҷуҳи махсус зоҳир кунад. Дар ғазалҳои дидактикии Ҳумом андешаҳои фалсафӣ, ваъзу насихат, сабру шикебой, шукру қаноат, раҳнамоии инсонҳо ба самти хулқи шоиставу писандида тавассути панду андарз, ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифтани як қатор хислатҳои қареҳи инсонӣ ва хулқу атвори зишт, аз қабилӣ худбинию такаббур, бадгӯиву дурӯғ, тамаъкорӣ, бухлу кинаварзӣ, дуддӣ, бешармӣ, зулму золимӣ ва ғайра мазаммат шудааст.

Мисол:

Маталаб дониш аз кас, ки ба оби дида
Шуста бошад варақи дафтари доноиро.²

Ошноии Ҳумом бо фарҳанг ва маорифи исломӣ чилвае хоссае ба осори вай бахшидааст. Ӯ ба унвони як хирадманд ва як муаллими ахлоқ ба мисли ҳамзамонаш Саъдӣ ба баррасии ахлоқ ва нақши он дар муносиботи инсонӣ ва иҷтимоӣ мепардозад. Гоҳ ин шоири ғазалсаро чун як ҷомеаишиноси жарфандеш ба таҳлил ва тавсифи рафторҳои иҷтимоии инсон мепардозад. Шоир таъкид мекунад, ки барои инсонҳо ягона роҳи саодат ва раҳой аз зулму бадхӯйӣ ва хасоили бад, омӯзиши илм ба шумор меояд.

¹ Эшонӣ, Тоҳира. Сайри ғазали мадҳӣ дар адаби форсӣ (аз Саной то Ҳофиз) / Т. Эшонӣ// Куҳанномаи адаби порсӣ. Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ. Шумораи савум. – Тирмоҳи соли 1392. – С. 7.

² Табрзӣ, Ҳумом. Девон / Ҳумоми Табрзӣ. Бо кӯшиши Рашид Айвазӣ. – Техрон: Таърих ва фарҳанги Эрон, 1351. – С. 60.

Ҳумом орифи комил буд ва ба ғайр аз ғазал, дар дигар анвои адабии мавҷуд дар девонаш масоили тарбия, ахлоқ ва омӯзиширо матраҳ мекунад ва ҳамчу як пири рӯзгордида лаб ба насихат мекушояд.

Боби сеюми диссертатсия «Хусусиятҳои бадеии ғазалиёти Ҳумоми Табрезӣ» ном дошта, аз панҷ фасл иборат аст. **Фасли аввал «Устухонбандӣ»** унвон дорад.

Дар адабиётшиносӣ то ҳол ҳунари шоирии Ҳумоми Табрезӣ мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст. Омӯзиши ҷиҳатҳои шаклии ғазалҳои шоир, аз қабилӣ то теъдоди абёт, ҷои таҳаллус, сохтор, вазн, қофия, радиф ва ғайра, бори аввал дар диссертатсияи мо таҳқиқ мешаванд.

Донишмандону суҳансанҷони асримиёнагӣ ва муосир хурдтарин ҳаҷми ғазалро панҷ байт ва калонтарини онро то понздаҳ¹ ва 25 байт муайян кардаанд.²

Донишмандоне, ки доир ба назарияи ғазали форсии тоҷикӣ таҳқиқ анҷом додаанд, архитектура ва сохтори ғазалро гуногун шарҳ додаанд. Масалан, академик А. Мирзоев сохтмони ғазалро «мавҷудияти матлаъ ва мақтаъ бо таҳаллус, ягонагии қофия ва алоқмандии мазмуни ишқу ошиқӣ» доништааст.³ Ба андешаи А. Мирзоев ғазал аз матлаъ, мақтаъ, қофия, радиф ва васфи ишқ иборат аст.

Барои дарки дақиқи миқдори абёти ғазалҳои Ҳумом, агар ба ғазалиёти Саъдӣ, ки дӯст ва муосири Ҳумом аст, назар кунем, ба мақсад мувофиқ мебошад, чунки тавре профессор Бадриддин Мақсудзода мегӯяд, 87% ғазалҳои Саъдӣ аз ҳафт то дувоздаҳ байт мебошанд.⁴ Профессор М. Низомӣ низ ҳангоми таҳқиқи ғазалҳои Аттор қавли мутақаддимин ва олимони мутааххирро дар хусуси ҳаҷми абёти ғазал овардааст.⁵

Ғазалҳои Ҳумом аз ҷиҳати шаклу сурат, вазн, қофия, радиф ва миқдори абёт ҳамон ғазали пешиниёро мемунад. Аз 220 ғазале, ки аз ӯ ба мо расидааст, 1 ғазали дубайтӣ, 2 ғазали се байтӣ, 5 ғазали чорбайтӣ, 12 ғазали панҷбайтӣ, 13 ғазали 6 байтӣ, 43 ғазали ҳафтбайтӣ, 34 ғазали ҳаштбайтӣ, 70 ғазали нуҳбайтӣ, 14 ғазали даҳбайтӣ, 13 ғазали ёздаҳбайтӣ, 6 ғазали дувоздаҳбайтӣ, 2 ғазали сездодбайтӣ ва 1 ғазали понздаҳбайтӣ мебошад. Маълум шуд, ки аз рӯйи

¹ Кошифӣ, Хусайн Воиз. Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор / Хусайн Воизи кошифӣ. Бо кӯшиши Мир Чалолуддини Каззоӣ, ҷопи аввал. – Техрон, 1379. – С. 56.

² Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт / Р. Мусулмониён. Мухаррир: Ҳ. Имоҷӣ. – Душанбе: Маориф, 1990. – С. 170.

³ Мирзоев, А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV / А. Мирзоев // Сездод мақола. – Душанбе, 1977. – С. 6.

⁴ Мақсудов, Б. Ҷустуҷӯ дар аҳвол ва осори Ироқӣ / Б. Мақсудов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 445.

⁵ Низомов, М. Масъалаҳои поэтикаи ғазалиёти Фаридуддини Аттор: дис... номз. илм.. филол.: 10.01.03 / М. Низомов. – Душанбе, 2002. – С. 35-44.

миқдори абёт ғазалҳои 9 байтӣ, 7 байтӣ ва 8 байтӣ дар ҷои якум, дуум ва сеюм қарор доранд.

Аз ҷиҳати истифодаи таҳаллус низ ғазалҳои Ҳумом ҷолиб мебошанд. Аз миёни ғазалҳои Ҳумом дар 145 ғазал таҳаллус дар байти мақтаъ зикр мегардад. Дар 15 ғазал таҳаллус дар байтҳои пеш аз мақтаъ омадааст ва 50 ғазали дигар бе таҳаллус буда, ду ғазал матлаъ надорад.

Ҳамчунин, ғазалро аз ҷиҳати сохтори бадеӣ ба навъҳои мусалсал, пароканда, воқеъабанд, якпора ва даврӣ ҷудо мекунанд. Бояд зикр кунем, ки ин тарзи табақабандии ғазал дар кутуби назарии классикии мо ба мушоҳида намерасад. Ҳатто дар китобу мақолаҳои аз ҷониби Моили Ҳиравӣ, Сирусӣ Шамисо, Дориюши Сабур ва аз донишмандони мо А. Мирзоев, ки сирф ба назарияи ғазал бахшида шудаанд, ин навъи сохтори ғазалро мушоҳида намекунем. Б. Мақсудзода ягона донишманде мебошанд, ки ҳини таҳқиқи сохтори шаклии ғазалҳои Фаҳриддини Ироқӣ доир ба ҷаҳор навъи номбурдаи ғазал андешаҳои назарии худро баён мекунад ва аз рӯи ҳамин талабот ғазалҳои Ироқиро ба доираи таҳқиқ мекашад¹, зеро навъи панҷуми сохтори ғазал, ки пароканда аст, дар байни ғазалҳои Ироқӣ ҷой надоштааст.

Мо низ ғазалҳои Ҳумоми Табрзиро аз рӯи ҳамин сохтор таҳқиқ намудем. Мутолиаи девони Ҳумоми Табрзӣ нишон дод, ки ҷаҳор навъи сохтори ғазал – мусалсал, воқеъабанд, якпора ва даврӣ дар девони шоир вуҷуд доранд.

Аз ҷиҳати басомад агар ин сохтори ғазалҳои шоирро матраҳ кунем, маълум мегардад, ки ғазали мусалсал дар ҷои аввал меистад, ки ин навъ қисмати зиёди девони шоирони машҳури ғазалсарои асри мавриди таҳқиқ – Ҷалодиддини Балхӣ, Фаҳриддини Ироқӣ ва Саъдии Шерозиро низ фаро гирифтааст. Дар байни ғазалҳои Ҳумоми Табрзӣ ҷойҳои дувуму сеум ва ҷаҳорум навъҳои якпора, воқеъабанд ва даврӣ қарор доранд.

Фасли дувуми боби сеюм «Ҷанбаҳои мусиқии каломии шоир» ном дорад.

Равонӣ, дилнишинӣ ва хушоҳангии калом яке аз боризтарин вежаҳои ғазалиёти Ҳумоми Табрзӣ ба шумор меравад. Равонии шеър бо кор гирифтани аз орояхову аносири гуногуни мусиқӣ таъйин мегардад ва аз ин ҷиҳат, ин мавзӯ бештар ба вазни аруз, қофия, радиф ва дигар хунарсозаҳо ва санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ, ки ҷиҳати мусиқии шеърро қавӣ мегардонад, алоқаманд аст. Дар хусуси ҷанбаҳои мусиқии шеъри Ҳумоми Табрзӣ таҳқиқи алоҳидаи қобили таваҷҷуҳ ва мустақил таълиф нашудааст.

¹ Мақсудов, Б. Ҷустуҷӯ дар аҳвол ва осори Ироқӣ / Б. Мақсудов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 444, 456.

Шоир бо кор гирифта аз вазн, қофияву радиф чинос, такрор эънот, ҳочиб, қофияи бадеӣ, рад-ус-садр, рад-ул-ачуз, татриз, тардид, мувозана вочорой ё нағмаи ҳуруф ва дигар орояхои лафзӣ забони осори худро барҷаста ва оҳангдор мекунад. Аммо на ҳамаи орояхои бадеӣ чанбаи дарунии мусиқоии шеърро ташкил мекунанд. Вазн, қофия ва радиф мусиқии берунии шеърро таъйин мекунанд, ки дар зерфасли баъдии кор онҳоро баррасӣ кардаем.

Фасли сеюми боби сеюм «Вазн» ном дорад. Дар ғазалҳои Ҳумоми Табрзӣ вазн, қофия ва радиф бо ҳам ҷиҳати мусиқоии шеъри ўро қавӣ гардонида, сабаби дилнишин ва равонии ғазалҳои ў шудаанд. Вазн навъе аз оҳанг ё мусиқие буда, ҳичоҳо дар он дар замонӣ макони муайян устувор мегарданд. Дар хусуси чанбаи мусиқоии вазн профессор М. Нарзиқул чунин мегӯяд: «Баъд аз ба таври дуруст муайян кардани вазни шеър як навъ оҳанги махсус ҳам ба вучуд меояд, ки онро мусиқии шеър мегӯем. Лаҳни мусиқоие, ки аз ин роҳ ҳосил мешавад, танҳо навъе аз мусиқии шеър аст. Воситаҳои бавучудоварандаи мусиқии калом зиёданд»¹. Гузашта аз ин, муҳаққиқи номбурда доир ба аҳаммияти омӯзиши аруз андеша ронда, се ҷиҳати муҳимми онро матраҳ кардааст: «Вазни шеър аз чанд ҷиҳат дорои аҳаммият аст:

1. Такрори муназзаму хушоянди рукн ва зихофҳо ба шеър таъсири мусиқӣ мебахшад ва ба ин васила шеър гӯшнавоз мешавад.

2. Ба шеър назму таносуби ҳоссе, ки мебахшад, ҳифз ва идроки онро осон мегардонад.

3. Табиати махсуси шеърро, бо тавачҷуҳ ба муҳтаво ва мавзӯ, мушаххас мегардонад. Аз ин ҷост, ки баъзе вазнҳо ба мавзӯти ҳоссе ҳам вобаста доништа шудаанд, ба мисли авзони маснавиҳо, вазни рубоӣю дубайтӣ ва ғайра».²

Ин мавзӯ дар иртиботи ғазалҳои Ҳумом дар ҳамин фасл муфассал таҳқиқ шудааст. Баҳри рамал ва зихофҳои он дар ғазалҳои шоир бештар (86 ғазал) истифода шудааст. Ҳумом дар вазни номбурда ва азоҳифи он бештар ашъори ҳаштрукна (мусамман) сурудааст, ки теъдоди онҳо ба 72 адад мерасад, дар шакли мусаддаси ин баҳр (рамали мусаддаси маҳзуф) танҳо 14 ғазал сурудааст. Навъи фаръии аз ҳама серистеъмоли баҳри рамал дар девони Ҳумом рамали мусаммани маҳзуф бар афоили –V– – /–V– – /–V– – /–V– (30 ғазал) ва рамали мусаммани маҳбуни аслам бар афоили –V– – /VV– – /VV– – / – – (20 ғазал) мебошанд. Дувумин баҳре, ки аз ҷиҳати басомад дар ғазалҳои шоир зиёд корбаст дорад, музореъ мебошад. Тавре дар ҳамин фасл дар диссертатсия оварда шудааст, шоир ҳамагӣ дар ду вазни баҳри музореъ – музореъи мусаммани ахраб ё ахраби мусаббағ ба афоили – –V /–V– –/– –V /–V– – ва музореъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф ё максур бар афоили – –V /–V– V

¹ Нарзиқул, М. Вазни шеъри тоҷикӣ / М. Нарзиқул. – Душанбе, 2021. – С. 9.

² Ҳамон ҷо.

/ V – –V /–V– (~) 40 ғазал сурудааст. Дар ҷои сеюм баҳри ҳазаҷ ва авзони ҳосилшуда аз азоҳифи он (39 ғазал) қарор дорад. Аксари ғазалҳои дар баҳри ҳазаҷ сурудаи шоир дар шакли мусаддас (25 ғазал) суруда шуда, 14 ғазали он дар шакли мусамман суруда шудаанд. Бояд қайд намоем, ки баҳри ҳазаҷ аз ҷумлаи равонтарин авзони шеъри форсӣ, аз ҷумла, ғазалиёти Ҳумом ба ҳисоб меояд. Ин баҳр дорои оҳанги махсуси ҳузнангез мебошад ва дар ғазалҳои Ҳумом мусиқии равон ва оҳанги рикқатнокеро ба вучуд овардааст.

Чаҳорумин баҳр аз бухури арузии серкорбурдтарин дар ғазалҳои Ҳумом, баҳри мучтас ва азоҳифи он ба шумор меояд. Шоир дар ду вазни баҳри мучтас – мучтаси мусаммани махбуни аслам ё аслами мусаббағ бар афоили V–V– /VV– – /V–V– /– – (~) (23 ғазал) ва мучтаси мусаммани махбуни маҳзуф ё мақсур бар афоили V–V– /VV– – /V–V– / V – – (~) (8 ғазал) эҷод намудааст.

Муаяйн шуд, ки Ҳумом дар 27 вазн аз 9 баҳри аруз ғазал сурудааст ва агар онҳоро ба авзони истифодашуда дар ғазалҳои Ироқӣ, ки профессор Б. Мақсудзода¹ муаяйн кардааст ба вазни ғазалҳои Саъдӣ² муқоиса кунем, маълум мегардад, ки як ҳамоҳангӣ ва ташобуҳи хос миёни онҳо вучуд дорад. Аз миёни анбуҳи бухури истифодашуда дар ғазалҳои Ҳумом 200 ғазал дар шакли мусамман ва 20 ғазал дар шакли мусаддас эҷод шудаанд.

Фасли чаҳоруми боби сеюм «Қофия ва радиф» ном дорад.

Шафеъии Кадканӣ дар таърифи қофия гуфтааст: «Қофия ҳамон маҷмуаи овозӣ, гузашта аз вазн ба лиҳози иштироки сомитҳо ва мусавватҳо дар мақотеъи хосе – васат ё охир ва аввали ҳар қисмат метавонад таносуби якдигарӣ ҳам дошта бошад, ки худ сурати дигаре аз мусиқии шеър аст ва онро қофия (ба маънои омми калима, ки шомили қофияҳои миёнин ҳам мешавад), мехонем»³. Тавре маълум аст, ҳар ҳарф ва ҳаракоти қофия ном дорад. Фаҳри Розӣ дар «Ҷомеъ-ул-улум» дар хусуси ҳуруфи қофия гуфтааст: «Адади он шаш аст, равӣ, васл, хуруҷ, ридф, таъсис ва даҳил. Ва қавме дигар ҳуруфе дигар ёфтаанд баъд аз ҳарфи хуруҷ ва онро «зоид» ном кардаанд ва қавме дигар ҳуруфи дигар афзудаанд»⁴.

Дар ғазалҳои Ҳумом қофияи муқайяди мучаррад, қофияи мутлақ бо васл истифодаи зиёд дорад ва ин ҳолат дар диссертатсия муфассал таҳқиқ шудааст. Таҳқиқи анвои қофияи пурбаҳо дар ғазалҳои Ҳумом маълум сохт, ки дар 117 ғазали шоир қофияи муқайяд ва навъҳои он истифода шудаанд. Қофияи мутлақ ва навъҳои он дар 93 ғазали шоир истифода шудаанд.

¹ Мақсудов, Б. Ҷустуҷӯ дар аҳвол ва осори Ироқӣ / Б. Мақсудов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 462.

² Абдуманнонзода, М.А. Поэтикаи ғазалиёти Саъдӣ / М.А. Абдуманнонзода, – Хучанд, 2022. – С. 62-64.

³ Кадканӣ, Шафай Муҳаммадризо. Мусиқии шеър / Муҳаммадризо Шафайи Кадканӣ. – Техрон: Огоҳ, 1373. – С. 10.

⁴ Розӣ, Фаҳр Муҳаммад ибни Умар. Ҷомеъ-ул-улум. Бо тасҳеҳи Али оли Довуд. – Техрон, 1382. – С. 227.

Аз миёни ғазалиёти Ҳумом дар 92 ғазал радиф омадааст ва 128 ғазали дигар бе радиф мебошанд. Аз ғазалҳои мураддаф, дар 12 ғазал радифҳои таркибӣ истифода шуда, дар 80 ғазали дигар калимаҳои сода ва сохта ба ҳайси радиф омадаанд. Дар ғазалиёти Ҳумом бештар калимаҳои сода ва сохта ба вазифаи радиф омадаанд, аммо радифҳои тулонӣ ва дар шакли ибора омада низ дар ашъори ӯ дида мешаванд.

Фасли панҷуми боби сеюми диссертатсия «Орояҳои бадеӣ» унвон дорад.

Шоир дар ғазалҳои аз навҳои гуногуни орояҳо ва хунарсозаҳои бадеӣ истифода кардааст, ки ин аз истеъдод ва маҳорати ғазалсароии ӯ гувоҳӣ медиҳад. Ӯ тавассути кор гирифтани аз саноеи гуногуни бадеӣ, сухани хешро муассиру ҷаззоб адо кардааст. Истифодаи касир ва бамаврид аз тавсифу ташбеҳ, истиора, маҷоз, тазодду муқобала, суолу ҷавоб, талмех, ихом ва дигар санъатҳои маънавии бадеӣ дар ғазалҳои шоир мушъир бар он аст, ки ӯ аз мактаби бузурги ғазалсароёни салафи худ хуб огоҳ будааст ва баъзе ташбеҳоту истиороти салафро ошноизудой карда, хунарсозаи нави бадеӣ офаридааст.

Дар ғазалҳои Ҳумом барои тавсиф 57 мисол пайдо шуд, ки аксари онҳо анъанавӣ ва корхӯрда мебошанд.

Вобаста ба ҷаҳонбинии ирфонӣ Ҳумом аз истиора ва анвои он фаровон истифода бурдааст, ки дар диссертатсия бо мисолҳо муфассал оварда шудаанд.

Дар **хулосаи** диссертатсия натиҷаҳои асосии таҳқиқ ва тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо оварда шудаанд.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои аз таҳқиқ бадастомадаро ба таври зер ҷамъбастан мекунем:

1. Дар замонҳои зиндагии Ҳумоми Табрэзӣ (асри XIII) бо вучуди нобасомониҳо ва нооромииҳо, олимони нависандагон ва шоирони бузурги ин марзу бум, амсоли Фаҳриддини Ироқӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Амир Хусрав, Имом Ҳусайни Ҷиравӣ, Шайх Маҳмуди Шабистарӣ ва дигарон ба арсаи фаъолият омадаанд, ки ҳар кадоме барои пойдорӣ ва рушду густариши забону адаби форсии тоҷикӣ асарҳои мондагон эҷод кардаанд [1-М; 7-М].

2. Омилҳои аз қабилҳои таваҷҷуҳи хосси Элхонони муғул ва алоқаву муносибати бузургтарин вазирони давр, ба мисли Шамсиддин Муҳаммади Соҳибдеворон, писари ӯ – Шарафуддин Ҷорун ва Рашиддадин Фазлуллоҳи Ҷамадонӣ ба Ҳумом ва аз шогирдонии бузургтарин донишмандони давр – Ҳоҷа Насриддини Тӯсӣ ва Мавлоно Қутбиддини Шерозӣ будани ӯ боиси раванги

шоирии Ҳумом гаштаанд. Агар Ҳумом шоири маъруф намебуд, мавриди таваччуҳи ин соҳибназарон қарор намегирифт [1-М; 7-М].

3. Номи падари Ҳумом Алои Табрeзӣ муайян карда шуда ва ӯ шоир ҳам будааст. Санаи валодати шоир 1237 ва замони даргузашти ӯ санаи 1314 қабул карда шуд [1-М].

4. Яке аз омилони дарбор ва яке аз вазирони Озарбойҷон будани шоир ӯро водор ба сафар мекард. Аз ин сабаб, ба шаҳрҳои Бағдод, Рум, Ҳичоз, Макка, Мадина ва ғайра сафар карда ва гӯё ба зиёрати Хонаи Худо низ ноил шудааст [1-М; 2-М].

5. Аз он ки бисёре аз бузургони мусалмони асри XIII чун Саъдии Шерозӣ, Фаҳриддини Ироқӣ, Авҳадии Мароғай, Ҷалодиддини Балхӣ ва дигарон шофeй буданд, мумкин аст, ки Ҳумом суннии шофeй бошад. Аз баъзе ишораҳое, ки дар ашъораш дорад ва дар диссертатсия баррасӣ кардем, хулоса кардем, ки гароиши ӯ ба мазҳаби шофeист. Ҳумом зоҳиран ҷуссаи хурд ва наҳифу назарногире доштааст. Ӯ дар баъзе рубоieташ сарехан худро «ба тан мухтасар» ва «кӯтоҳ» зикр кардааст [1-М; 6-М].

6. Ҳумом дар ашъораш бузургони давлат ва олимони замонашро мадҳ гуфтааст. Ҳатто бо аллома Қутбиддини Шерозӣ нисбати хешовандӣ доштааст. Ва ба қавле, Қутбиддини Шерозӣ китоби «Мифтоҳ-ул-мафотех»-ро бо хоҳиши ӯ таълиф кардааст. Бо Шайх Саъдуддин Иброҳими Ҳамавӣ дӯстӣ ва улфати зиёд доштааст [2-М; 8-М].

7. Ҳумоми Табрeзӣ фақат як девон дорад. Ашъораш бо ду забон – форсӣ ва арабианд. Дар қолабҳои қасида, ғазал, маснавӣ, рубой, китъа, тарҷеъбанд ва муфрадот шеър эҷод кардааст. Ҳумом дар ғазалҳое ба сурати муламмаи форсию лаҳҷаи табрeзӣ низ табъозмоӣ кардааст. Мазмуни ашъори Ҳумом мадҳия, мавоиз, маросӣ, ихвониеът ва сурудаҳои ошиқонаву орифона аст. Нусхаҳои хаттии девони Ҳумом хеле камшумор мебошанд. Таърихи истинсоҳи онҳо марбут ба қуруни XIV-XV мебошанд. Нашри замонавии девони Ҳумом дар таҳияи Рашид Айвазӣ дар ҳоли ҳозир комилтарин девони шоир ба шумор меояд [3-М; 5-М].

8. Аз рӯи мазмун, мундариҷа ва муҳтаво ғазалҳои Ҳумом, аслан ишқии тасаввуфӣ, андарзӣ, мадҳӣ ва ғайра мебошанд. Аммо ғазалҳои ишқӣ низ дорад. Дар сурудаҳои Ҳумом маъниҳое ё мотивҳои анъанавии шеъри ғиноии классикӣ хеле зиёданд. Аммо маъниҳои тоза низ дар ғазалҳои ӯ дида мешавад [2-М; 3-М; 5-М].

9. Аз таҳқиқи авзони ғазалҳои шоир маълум шуд, ки аз ҷиҳати истифода ё басомад баҳри рамал, музореъ, ҳазаҷ ва мучтасс нисбати дигар бухур бештар истифода шудаанд. Ҳамчунин, аз анвои қофия бештар қофияи муқайяд ва махсусан, қофияи муқайяд бо ридфи муфрад, (дар 66 ғазал), қофияи муқайяди

мучаррад (дар 46 ғазал), бештар истифода шуда, аз анвои қофияи мутлақ аз ҳама бештар қофияи мутлақ бо ридфу васл (26 ғазал), қофияи мутлақ бо васл (21 ғазал) ва қофияи мутлақ бо васл ва хуруҷ (14 ғазал) бештар истифода шудаанд [3-М; 4-М].

10. Аз таҳқиқи санъатҳои бадеии мавҷуд дар ғазалҳои Ҳумом маълум гардид, ки дар онҳо бештар тавсиф, ташбеҳ, истиора, кинояву маҷоз, ихом, тазод, талмеҳ бештар истифода шудаанд [5-М; 8-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Маводди илмии дар диссертатсия омада дар оянда метавонад барои таҳқиқи сохт, архитектоника, мазмуну муҳтаво ва сабки ғазал дар адабиёти классикии форсии тоҷикӣ истифода шаванд.

2. Андешаҳои назариеро, ки дар хусуси устухонбандии ғазал ва, махсусан, ғазали мусалсал, воқеъабанд, даврӣ ва якпора овардем, хангоми омӯзиши ин навъи ғазалҳо метавон истифода кард.

3. Таҳқиқи мусиқии дохилӣ ва берунии ғазалҳои шоир имкон фароҳам меорад, ки ҷанбаҳои мусиқии шеърӣ ӯ дақиқтару густардатар таҳқиқ карда шаванд.

4. Дар мавриди хунари шоирии Ҳумом ва салиқаи ӯ дар эҷоди ғазал гуфтан мумкин аст, ки шоирони ғазалсаро, ба мисли Сайфи Фарғонӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Убайди Зоконӣ, Салмони Совачӣ, Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва дигарон ба ғазалҳои ӯ таваҷҷуҳ карда, ҳар кадоме мисраъ, байт ва ҳатто ғазалҳои комили ӯро дар миёни ғазалҳо ва маснавиҳои худ овардаанд. Ин ҷиҳати эҷодиёти шоир низ яке аз масъалаҳост, ки ниёз ба таҳқиқи бунёдӣ дорад.

5. Хангоми таҳқиқи нусхаҳои хаттии девони шоир маълум шуд, ки он ҳамаи ашъори шоирро фаро нагирифтааст, бинобар ин, зарурати чопи интиқодии девони шоир ҷо дорад ва ин кор бояд дар оянда анҷом дода шавад.

6. Вақти он ҳам расида, ки девони шоир ба хатти имрӯзии тоҷикӣ баргардон ва дар Тоҷикистон чоп шавад.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Умарзода, Ф. Шарҳи аҳволи Ҳумомуддини Табрзӣ [Матн] / Ф. Умарзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/4. – С. 213-218.
- [2-М]. Умарзода, Ф. Ғазали мадҳӣ дар девони Ҳумоми Табрзӣ [Матн] / Ф. Умарзода // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих. – Душанбе, 2024. – № 2 (54). – С. 207-213.
- [3-М]. Умарзода, Ф. Сохтори ғазалҳои Ҳумоми Табрзӣ [Матн] / Ф. Умарзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2024. – № 3 (110). – С. 201-207.
- [4-М]. Умарзода, Ф. Чанбаҳои мусиқии ғазалҳои Ҳумоми Табрзӣ [Матн] / Ф. Умарзода // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих. – Душанбе, 2024. – № 4 (6). – С. 212-217.
- [5-М]. Мақсудзода, Б., Умарзода, Ф. Офариниши маънӣ дар ғазалҳои Ҳумоми Табрзӣ [Матн] / Б. Мақсудзода, Ф. Умарзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2024. – № 6. – С. 276-282.
- [6-М]. Умарзода, Ф. Ҳумом ва Саъдӣ (Муқоисаи ҳолат ва ҳунари эҷоди ғазал) [Матн] / Ф. Умарзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2024. – № 8. – С. 222-230.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [7-М]. Умарзода, Ф. Шарҳи ҳоли Ҳумомиддини Табрзӣ (1238-1314) [Матн] / Ф. Умарзода // Конференсияи дуҷуми ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии олимон ва муҳаққиқони ҷавони ДМТ «Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – маркази тайёр кардани мутахассисони соҳибунвон» бахшида ба 25-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Душанбе, 17-18 майи соли 2016). – Душанбе, 2016. – С. 60-63.
- [8-М]. Умарзода, Ф. Истикболи ғазалҳои Ҳумоми Табрзӣ дар ашъори дигарон [Матн] / Ф. Умарзода // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ амалии «Ҷойгоҳи профессор Абдушакур Абдусатторов дар таҳқиқи нақди адабиёти тоҷик» (Душанбе, 14-уми майи соли 2024). – Душанбе, 2024. – С. 184-189.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УДК: 891.550 + 809.155.0 (2Т)

ФАТУЛОДЖОНИ УМАРЗОДА

**ХУМАМ ТЕБРИЗИ И ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ
ОСЕБЕННОСТИ ЕГО ГАЗЕЛЕЙ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – Таджикская литература; литературные связи

ДУШАНБЕ – 2024

Диссертация выполнена на кафедре истории таджикской литературы филологического факультета Таджикского национального университета.

Научный руководитель: **Максудзода Бадриддин Максуд** – доктор филологических наук, профессор кафедры истории таджикской литературы Таджикского национального университета.

Официальные оппоненты: **Исрофилниё Шарифмурод Рахимзода** – доктор филологических наук, профессор кафедры теории и истории литературы Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде;

Баёнов Махмаднаби Бачаджонович – кандидат филологических наук, заместитель директора Государственного учреждения «Дом книги Таджикистана» Министерство культуры Республики Таджикиста.

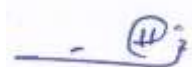
Ведущая организация: **Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни**

Защита диссертации состоится «06» февраля 2025 года, в 15:00 часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-020 при Таджикском национальном университете (адрес: город Душанбе, Буни Хисорак, учебный корпус № 10, зал учёного совета факультета филологии).

С содержанием диссертации можно ознакомиться в центральной библиотеке Таджикского национального университета (734025, город Душанбе, проспект Рудаки, 17) и на сайте www.tnu.tj.

Автореферат разослан « ____ » _____ 2024 года.

Учёный секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук

Бобомаллаев И.Дж.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Хумам Тебризи был талантливым персоязычным поэтом, который жил в XIII веке и сочинял газели в основном в подражании Саади.

Как всем хорошо известно, XIII век в истории народов стран Востока и Запада является одним из ужасающих и беспокойных периодов. Несмотря на это, упомянутый век считается самой плодотворной в литературной и культурной жизни персидско-таджикских народов. Ибо в данном историческом промежутком времени персидско-таджикская литература во всех отношениях продвигалась вперед. Многие великие поэты-лирики, которые занимались сочинением газели, такие как Саади Ширази, Фахраддин Ираки, Мавлана Джалаладдин Балхи, Амир Хосров Дехлави, Хумам Тебризи и другие появились в литературной арене именно в данный век.

Хумам Тебризи является одним из крупных представителей певцов газелей упомянутого периода, однако его жизнь и творчество оставалась вне поля зрения исследователей. Данное обстоятельство обуславливает необходимость изучения жизни и творчества, жанрового состава дивана поэта и анализа его газелей. Актуальность темы исследования видится еще в том, что до тех пор, пока не будут полностью изучены и исследованы газели всех поэтов классического периода нашей литературы, и особенно современники Хумама, весьма трудно будет научно и отчетливо рассуждать о формировании и эволюции персидско-таджикской газели.

В диссертации нами исследованы все вопросы, касающиеся жизни и творчества Хумама Тебризи, а также подвергнуты анализу жанровый состав дивана поэта и идейно-художественные особенности его газелей.

Степень изученности темы. До сих пор полное исследование жизни и творчества Хумама Тебризи, которое могло бы охватить все аспекты его жизни и литературного наследия, не осуществлялось. Первые сведения о Хумама, его жизни, произведениях и творческом пути можно найти в собственном диване поэта. В своих газелях, касыдах и поэм поэт ссылался на некоторые обстоятельства и подробности о своей жизни, друзьях, учениках и мастерстве сочинения газелей. Кроме того, упоминания о Хумама Тебризи встречаются в большинстве антологиях, составленных при его жизни и после неё, летописях, сборниках стихов разных поэтов, а также книгах, посвященных истории персидско-таджикской литературе, написанных учеными Ирана, Европы и порой Таджикистана.

Старейшей антологией, где сообщены сведения о Хумама, является «Тазкират-аш-шу‘аро» Давлатшаха Самарканди. В данной антологии также

довольно увлекательно передана интересная история встречи Хумама с Саади. Данное сведение, в последующем, упоминаются в других антологиях и источниках, таких как «Мунис аль-ахрар фи дакаи аль-аш‘ар» Мухаммада ибн Бадр Джаджарми, «Семь климатов» Амина Ахмада Рази, «Хабиб-ас-сияр» Хондмира, «Рияз-аль-‘арифин» и «Маджама-аль-фусахо» Ризакулихана Хидаят, «Райхонат-аль-адаб» Мухаммадали Тебризи, «Наштар-и ‘ишк» Хусейнкулихана Азимабади, «Руз-и равшан» Сабо, «Равзат-аль-джинон» Хафиза Хусайна Карбалаи и другие книги, посвящённые истории литературы, и некоторые из сегодняшних исследовательских работ, такие как «Ши‘р-ал-Аджам» Шибли Ну‘мани, «Донишмандан-и Азербайджан» Азиза Давлатабади, «История литературы Ирана» Эдуарда Броуна, «История идейных возрождений Ирана» Абдурраф‘е Хакиката, «История литературы Ирана» Ризазаде Шафака, «История литературы в Иране и на территории персоязычных стран» Забехуллы Сафа и другие.

Относительно изучения рассматриваемой темы ситуация в Иране несколько иная. Наш поиск показал, что имя Хумама упоминается в энциклопедиях и словарях, в том числе в «Логатнаме» Деххуда, «Персидском словаре» Мухаммада Му‘ина и «Энциклопедии персидского языка и литературы». Кроме того, некоторыми иранскими учеными и исследователями, такими как Аббосзода Фозил¹, Носир Ализода², Шохин Гешаги³, Хисорак Мухаммадризо⁴, Рашид Айвази⁵ и другими написаны статьи о стиле изложения, о содержании и других поэтических аспектах творчество Хумама Тебризи. Впервые диван Хумама издавал Муайяд Собити. А Рашид Айвази, помимо того, что имеет отдельные статьи о Хумаме Тебризи, также сопоставляя с другими существующими списками, во второй раз издал диван поэта⁶, являющийся лучшим и сравнительно совершенным изданием, который использован нами в нашей диссертации. Вместе с тем, другие иранские ученые, такие как Азиз Давлатабади, Фарния Сафдарпур, Ризазаде Шафак и Забехулла Сафа в своих книгах по истории литературы насколько возможно передают сведения о Хумаме Тебризи и его творчестве.

¹ Аббосзода, Фозил. Нигоҳе ба мафохими сонавии ирфонии чехраи маъшук дар девони Ҳумоми Табрэзӣ / Ф. Аббосзода // Ирфони исломӣ (адён ва ирфон). – Техрон, 1394. – Шумораи 45. – С. 59-72.

² Ализода, Носир, Фарниё, Сафдарпур. Таҳқиқи илми баён дар девони Ҳумоми Табрэзӣ / Н. Ализода, Ф. Сафдарпур // Номаи порсӣ.– Техрон, поиз ва зимистони соли 1370. – Шумораи 50. – С. 45-57.

³ Гешакӣ, Шохин. Баррасии сабқшиносии девони Ҳумоми Табрэзӣ / Ш. Гешакӣ // Донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Курдистон, баҳмани соли 1387. Поённома. – 25 с.

⁴ Ҳисоракӣ, Мухаммадризо. Сабқшинохтии ғазалиёти Саъдӣ ва Ҳумоми Табрэзӣ / М. Ҳисоракӣ // Пажӯҳишномаи нухашиносии мутуни назму насри форсӣ. – Исфаҳон, 1401. – Шумораи 17. – С. 31-50.

⁵ Айвазӣ, Рашид. Таассуроти Ҳумоми Табрэзӣ аз Саъдии Шерозӣ / Р. Айвазӣ // Фаслномаи забон ва адаби форсии Донишгоҳи Табрэз. – Табрэз, 1350. – Шумораи 97. – С. 188-197.

⁶ Табрэзӣ, Ҳумом.. Девон / Ҳумоми Табрэзӣ. Бо кӯшиши Рашид Айвазӣ. – Техрон: Таърих ва фарҳанги Эрон, 1351. – С. 317.

Среди названных исследователей весомый вклад в изучении о Хумама, его произведениях и стихах внесли Муайяд Собити, Рашиди Айвази и Аббосзода Фозил. Несмотря на то, что жизнь и творчество Хумама в Иране всесторонне не изучены, в предисловии к нынешнему изданию дивана поэта, подготовленного к изданию Рашидом Айвази, о жизни Хумама приводятся некоторые биографические пояснения.

В некоторых книгах по истории таджикской литературы, изданных в Таджикистане, Хумам упоминается всего лишь в числе известных поэтов XIII века¹. В 8-м томе «Таджикской советской энциклопедии»² и в 3-м томе «Энциклопедии таджикской литературы и искусства»³ о Хумама была опубликована С. Вахидовым небольшая энциклопедическая статья. Таджикский ученый А. Афсахов в своей работе «Сайф Фаргони»⁴, интерпретируя и разбирая касыды Сайфа Фаргони, упоминает о его современнике Хумама и приводит примеры из нескольких касыд поэта. А. Афсахзод в своей работе «Джами – сочинитель газели»⁵ при кратком описании жанровой специфики газели до периода Джами, упоминает Хумама Тебризи как создателя прекрасных газелей. Вместе с тем, У.С. Казакова в статье «Преимственность в стихотворениях Салмана Соваджи»⁶ приводит газель Хумама, на которую ссылался Салман. Кроме выше упомянутых, в Таджикистане о Хумама Тебризи другие сведения отсутствуют.

Как было отмечено, в настоящее время в востоковедческой науке Запада и Востока публиковались отдельные научные статьи, однако не было осуществлено целостного исследования на уровне научной диссертации, которое могло бы охватить различные аспекты жизни и творчества поэта.

Большая часть приведенных в источниках сведений являются пересказами и повторами одного и того же источника. Некоторые исследователи истории литературы в настоящее время утверждают то же самое. При этом большинство исследователей не только не исправили ошибки, допущенные в антологиях и иных источниках, но и повторили их в своих работах. Тем не менее, приведенные ими сведения могут поспособствовать для обсуждения и восстановления биографических фактов, анализа и разбора стихов поэта.

¹ Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми дувум. – Душанбе: Дониш, 1984. – С. 250, 286, 288.

² Воҳидов, С. Хумоми Табрэзӣ // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз се ҷилд. Ҷ. 3. – Душанбе, 2004. – С. 477.

³ Воҳидов, С. Хумоми Табрэзӣ // Энциклопедияи советии тоҷик. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷ. 8. – Душанбе, 1988. – С. 417.

⁴ Афсахов, А. Сайфи Фарғонӣ / А. Афсахов. – Душанбе: Маориф, 1977. – С. 116-118

⁵ Афсахзод, А. Ҷомӣ – шоири ғазалсаро / А. Афсахзод. – Душанбе, 1989. – С. 35, 63.

⁶ Казакова, У.С. Таъсирпазирии Салмони Совачӣ аз шуарои бузурги пешин / У.С. Казакова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. . – № 1 (102). – С. 128-135.

Связь исследование с программами и научными темами. Тема диссертационной работы представляет собой один из разделов научно-исследовательских работ кафедры истории таджикской литературы Таджикского национального университета, и выполнена поэтапно на основе определенного плана.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основной целью в подготовки нашей диссертации, является восстановление биографии, исследование поэтическое наследие Хумама Тебризи и анализа идейно-художественные особенности его поэзии и определение поэтического мастерства поэта в создании газелей. Для осуществления своей цели мы постарались на основе анализа и рассмотрения сведений из различных научных и литературных источников, выяснив жизненный путь и литературное наследие Хумама Тебризи, представить научно обоснованное исследование о структуре, содержании, жанровых особенностях, основных мотивах, художественном мастерстве, метрике и рифме газелей поэта.

Задачи исследования. В ходе исследования жизни и творчества, а также газелей Хумама Тебризи были поставлены и решены следующие задачи:

- разрешение спора вокруг имени и прозвища Хумама Тебризи;
- точное определение года рождения и смерти поэта;
- восстановление другие аспекты научной биографии поэта;
- исследование и описание рукописных списков дивана Хумама;
- исследование литературных жанров дивана поэта;
- анализ и разбор идейного содержания газелей;
- определение основных мотивов газелей поэта;
- исследование и определение структуры и композиции газелей;
- исследование архитектоники газелей Хумама;
- исследование поэтические размеры газелей;
- уточнение использования рифм и рефрены в газелях;
- изучение иных художественных аспектов газелей поэта.

Объектом исследования нашей диссертации являются лирическая поэзия персидско-таджикской литературы XIII века, в частности жанр газели. Также при исследовании газелей Хумама использовались диваны и сборники стихов таких великих поэтов, как Санаи Газнави, Анвари Абеварди, Низами Ганджави, Саади Ширази, Сайф Фергани, Салмон Соваджи, Хафиз Ширази и Камол Худжанди.

Предметом исследования в диссертации являются диван лирических стихотворений Хумама Тебризи и остальные его поэтические произведения.

Теоретические основы исследования. При исследовании, написании и подготовке диссертации нами использованы только научные подходы, а также были учтены мнения и исследования таких отечественных и зарубежных ученых, как Е.Э. Бертельс, Э. Браун, Я. Рипка, Са'ид Нафиси, Забехуллах Сафо, Абдулхусайн Зарринкуб, Маликушшу'аро Бахор, Баде'уззаман Фурузонфар, Садриддин Айни, Шарифджон Хусейнзода, Расул Ходизода, Худои Шарифзода, Абдунаби Сатторзода, Абдуманнон Насриддин, Носирджон Салими, Бадриддин Максудзода, Мирзо Солехов, Мисбохиддини Нарзикул, Мухриддин Низоми, Умеда Гаффорова и других ученых и теоретиков литературы. Кроме того, для анализа газелей поэта и других его произведений, рассматривались исследовательские работы, посвященные газелям и другим литературным произведениям таких исследователей различных периодов таджикско-персидской литературы, как А. Мирзоев, А. Афсахзод, Р. Ходизода, А. Хакимов, Х. Шарифов, Р. Мусулмониён, А. Сатторзода, Т. Самадов, А. Алимардонов, У. Казакова, Б. Максудзода, У. Тоиров, М.О. Солехов, М. Нарзикул, М. Низоми, Ш.Р. Шарипов, Ш. Рахмонов, У. Каримов, а также зарубежные востоковеды и литературоведы, такие как Шибли Нумани, Зайнулобуддин Му'таман, Хусайни Размджу, Дориюш Сабур, Джалолиддин Хумаи, Мансур Растагор Фасаи, Забехуллах Сафо, Сирус Шамисо, М.Ш. Кадкани, М.Дж. Каззози, И.С. Брагинский, М.Л. Рейснер и др.

Методологические основы исследования. Диссертация составлена на основе сравнительно-исторического, сопоставительного, аргументативного, сравнительно-описательного, статистического и других методов современного литературоведения.

Источники исследования. Диссертация написана на основе рукописных списков и особенно печатных изданий дивана Хумама Тебризи, составленных Рашидом Айвази и Муайядом Собити, а также антологий и летописей, диванов и сборников стихов поэтов, предоставивших сведения о Хумама Тебризи. Кроме них, в качестве теоретических источников использовались научно-исследовательские и литературные труды, упомянутые в разделе списка литературы диссертации.

Научная новизна исследования. В диссертации впервые в таджикском литературоведении в монографическом плане исследованы биография и литературное наследие Хумама Тебризи с привлечением рукописных списков его дивана, а также изучены идейно-художественные особенности газелей поэта и основные художественные фигуры использованные в его газелей.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Хумам Тебризи был крупным персидско-таджикским поэтом XIII века, полное имя которого нами определено как Ходжа Хумамуддин ибн Ала Тебризи. Он был талантливым создателем изящных газелей и в этой поприще следовал за Саади Ширази. Хумам оставил нам всего один сборник лирических стихотворений, который после одного года его кончины составлен по приказу визиря Ильханидов Рашидаддином Фазлулах.

2. Анализ и сопоставление сведений из источников и собственных сочинений Хумама Тебризи позволяют сделать вывод, что он родился предположительно между 1230–1237 гг. и умер в 1314 году.

3. Хумам был учеником знаменитых корифеев науки своего времени Ходжа Насируддина Туси и Кутбиддина Ширази. Из этого следует, что, помимо поэзии, Хумам также был ученым в области логики и философии, а также был осведомлен о науке астрономии.

4. Из упоминаний поэта в его диване стало известно, что он, как и его современники Саади Ширази и Фахраддин Ираки, был суннитом шафиитского толка.

5. Большинство газелей Хумама Тебризи были исполнены в соответствии с традицией мистических газелей и написаны в описании и восхвалении вечного возлюбленного, поиске сближения к нему и самопожертвовании на его пути. Более того, некоторые газели Хумама имеют поучительный, нравственный и воспитательный характер, среди них есть и совершенные газели, которые являются панегирическими и посвящены той или иной известной фигуре эпохи поэта. Последний момент является одной из особенностей газелей Хумама.

6. В литературном творчестве поэт не выходил за рамки литературной закономерности стереотипа и время от времени, используя способ остранение, раскрывал замкнутые приёмы предшественников и тем самым создавал новые художественные мотивы.

7. Из образных приёмов художественной речи весьма искусно и поэтически возвышенно поэтом применялись такие фигуры, как эпитет, сравнение, метонимия, иносказание, намек, реминисценция, антитеза, противопоставление и др.

Теоретическая значимость исследования проявляется в том, что полученные результаты будут способствовать рассмотрению различных литературоведческих вопросов, в том числе истории литературы XIII века, анализу формы и содержания газелей, теории поэзии, художественной структуры и литературной критики. Диссертация может стать теоретическим

материалом для исследователей, которые в дальнейшем будут заниматься исследованием различных проблем художественной литературы XIII века.

Практическая значимость исследования проявляется в том, что его материал может быть использован в качестве источника при составлении различных разделов учебников и учебных пособий, а также научных статей и диссертаций. Основные идеи, полученные в результате диссертационного исследования, могут быть полезны студентам филологических специальностей при написании курсовых работ, дипломных и магистерских диссертаций.

Соответствие темы диссертации паспорту научной специальности. Диссертационная работа на тему «Хумам Тебризи и идейно-художественные особенности его газелей» соответствует тематике и кругу вопросов исследования по научной специальности 10.01.01 – Таджикская литература; литературные связи.

Личный вклад соискателя учёной степени в исследовании. По совету научного руководителя в диссертации представлены основные и второстепенные исследуемые вопросы и определены научные гипотезы. Кроме того, за годы исследований автор диссертации по вопросам своей исследовательской работы опубликовал ряд статей, полностью охватывающих относящиеся диссертационной теме. Опубликовав отдельные статьи, автору удалось представить научному сообществу некоторые разделы и главы диссертации.

Апробация результатов исследования. По основному содержанию диссертации и выводам исследования автор выступал с докладами на международных, республиканских, университетских и научно-практических конференциях (2015–2024 гг.). Основные разделы диссертации представлялись и обсуждались на заседаниях кафедры истории таджикской литературы Таджикского национального университета.

Диссертация была обсуждена и рекомендована к защите на общем заседании кафедры истории таджикской литературы Таджикского национального университета (протокол № 16 от 14.06.2024 г.).

Публикация научных работ по теме диссертации. Основные положения и результаты исследования публиковались в виде научных статей в рецензируемых научных журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан, таких как «Вестник Национального университета Таджикистана», «Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни» и «Вестник Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзаде», общим числом шесть статей.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, одиннадцати разделов, двух подразделов, заключения, списка литературы, в общей сложности работа содержит 195 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во **введении** диссертации отмечены актуальность темы исследования, степень её изученности, её связь с научным планом кафедры, а в части общей характеристики работы указаны цель и задачи, объект и предмет исследования, а также указаны теоретические основы, методы исследования, источники и научной новизны, основные положения, выносимые на защиту; теоретические и практические значения, соотношение темы диссертации с паспортом научной специальности; личный вклад соискателя учёной степени в исследование и апробации результаты работы.

Первая глава диссертации, озаглавленная «**Жизнь и литературное наследие Хумама Тебризи**», состоит из **двух разделов** и **двух подразделов**. Название **первого раздела первой главы** – «**Научная биография Хумама Тебризи**». Установлено, что Хумам Тебризи был одним из великих поэтов сочинителей газели XIII века, период жизни и творческий путь которого совпал с правлением монгольских Ильханидов. Наши изыскания показали, что интерес исследователей к поэту не столь велик. Также выяснилось, что о жизни поэта даны сведения в более 25 антологиях, летописях, поэтических сводах и альбомах стихов. В данном разделе с учетом указанных источников восстановлена научная биография поэта.

Второй раздел первой главы, названный «**Литературное наследие поэта**», состоит из двух подразделов. **Первый подраздел второго раздела первой главы** назван «**Диван Хумама Тебризи и его списки**». Диван Хумама Тебризи был собран через год после его смерти по указанию великого визиря Ильханидов Рашид ад-Дина Фазлуллы Хамадони. Очевидно, что составленный диван не охватывал все творения поэта. Диван Хумама издавался в Иране дважды. Первый раз в 1333/1955 году усилиями Муайяда Собити, а затем в 1351/1973 году стараниями Рашида Айвази с предоставлением доступа к другим письменным экземплярам. Списки дивана поэта переписывались в XIV-XV веках. В научных центрах Таджикистана письменные экземпляры дивана Хумама отсутствуют. Рашид Айвази, после Муайяд Собити, подготовил и издал дивана Хумама, используя рукописи дивана поэта, хранящиеся в крупнейших библиотеках и научных центрах мира, таких как Национальная библиотека Франции, библиотека Пенджабского университета в Лахоре, библиотека Лала Исмаила в Турции, библиотека Британского музея, библиотека высшего медресе Сепаксалора и библиотека Малика в Иране.

Второй подраздел второго раздела первой главы назван «**Жанровая классификация стихов Хумама Тебризи**».

Диван Хумама Тебризи, составленный Рашидом Айвази включает стихи поэта порядка 3944 бейта, из которых 145 бейтов написаны на арабском языке, а остальные 3799 бейтов - на персидско-таджикском.

Диван Хумама, составленный Рашидом Айвази, имеет следующую жанровую последовательность: газель 220 бейтов, касида 45 бейтов, кыт'а 37 бейтов, рубаи 98 бейтов, фард 35 бейтов, 1 тардже'банд на тему скорби по Шамсиддину Сахибдивану и 2 месневи – «Сухбатнаме», состоящий из 337 бейтов, «Китабе маснавият» (Книга месневи), размером хафиф, который состоит из 558 бейтов.

Хумам прежде всего является поэтом-лириком сочинявший газелей, которые превалируют во всех существующих списках его дивана и насчитываются 220 стихов. По содержанию газели поэта больше олицетворяют суфийскую любовь, восхваление и назидание, где данная сторона газелей поэта подробно рассмотрена нами во второй главе.

Наше исследование показало, что великие поэты, пришедшие после Хумама, такие как Сайфи Фергани, Амир Хосров, Убайд Закани, Хафиз Ширази, Камол Худжанди, Салман Соваджи и другие, подражали Хумаму в создании газелей и с воодушевлением принимали их. Следует подчеркнуть, что этот вопрос относится к темам, которые в будущем нуждаются в обстоятельном исследовании, с тем, чтобы определить, насколько упомянутые поэты осветили и украсили поэтические приёмы Хумама посредством остранения, либо как они, передав мотивы газелей Хумама своими газелями, облачили их в новое одеяние.

Вторая глава диссертации названа «Идейное содержание газелей Хумама Тебризи» и состоит из четырех разделов.

Первый раздел второй главы диссертации назван «Методы создания мотивов в форме газели».

По сути, масштаб успеха и мастерство любого поэта проявляется в создании мотивов. К этому вопросу впервые системно подошли такие русские формалисты, как В.Б. Шкловский, А. Веселовский, Б.М. Эйхенбаум, Р.О. Якобсон, Ю. Тынянов и другие, конкретно продемонстрировав особый подход поэтов к созданию различных мотивов. По их верному мнению, смысл не имеет самостоятельного существования, которое находилось бы наравне с формой. Безусловно, когда образ создается с мастерством, то тогда же рождается и мотив.

Русские ученые обозначали «смысл» термином «мотив», восходящим к европейской науке о словесности. Иранские ученые также назвали эту литературную категорию «мутиф» или «бонмайе», первое из которых совпадает с европейским словом и лишь по произношению соответствует персидской

фонетике. Мотив, согласно определению современного знатока русской словесности И.В. Силантьева, разработавшего её поэтику, является структурно-семантическим аспектом стиха и связываясь с темой, формой и содержанием, играет важную роль в художественной системе текста, то есть в его литературности.¹ Некоторые знатоки словесности считают, что мотив связан с областью «скрытого текста» (интертекста) в том смысле, что он повторяется в художественном тексте других авторов с изменением формы, то есть в некоторой степени стабилен. Сторонником данного мнения в значительной степени является О.М. Фрейденберг последователь теории исторической поэтики А.Н. Веселовского². Среди иранских ученых Шафи'и Кадкани также поддерживает подобное видение З. Указанный ученый, следуя идее русских формалистов, считает, что поэт посредством приёма остранение, т.е. отчуждением давнего приёма художественной речи, обновляет его, в результате чего мотив также становится несколько удивительным и ясным.

Любой поэт, безусловно, неизбежно используя язык и различные художественные приёмы, передаст читателю свое послание, насколько он в силах, на прекрасном художественном уровне. Поскольку средства передачи смысла — это форма, а смысл сам по себе воплощается через форму, здесь возникает вопрос о соотношении формы и смысла или формулирования и оповещения, о чем ученые постоянно ведут обширные споры. Однако Шафе'и Кадкани, являющийся в данной полемике сторонником русских формалистов, объединяет форму и смысл и пишет: «Русские формалисты не считают содержания или смысл ничем иным, как торжеством образа, и в корне не воспринимают давнюю проблему противопоставления содержания и формы или образа. В данном видении смысл – это тот же самая форма, а форма - тот же самый смысл».⁴ Таким образом, данный автор утверждает, что с точки зрения лингвистической науки нет ни одного слова, которое не имело бы формы. Но такая форма (естественно, имеющая смысл), подвергаясь приспособлению истинным поэтом, приобретает художественную текстуру и будит воображение.

Если с данной точки зрения мы посмотрим на композиции в газелях Хумама Тебриза, то увидим в таких напевах множество традиционных смыслов либо мотивов классической лирической поэзии. Эти мотивы охватывают

¹ Силантьев, И.В. Поэтика мотива / И.В. Силантьев . – М.: Яз. слав. Культуры, 2004. – С. 7.

² Фрейденберг, О.М. Методология одного мотива. (подг. Текста, примеч. Н.В. Брагинской) / О.М. Фрейденберг // Труды по знаковым системам. – Уч. Записки Тартуского госуниверситета, 1987. - № 6. – С. 120.

³ Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафеъӣ. Растохези калимот / Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ. Бо кӯшиши Ш. Сӯфизода. – Душанбе: Нашри Файз, 2023. – С. 66.

⁴ Там же. – С. 49.

следующее: «беспокойство лирического героя и его усилия к достижению воссоединения»; «тоскливое состояние лирического героя»; «жалобы на безразличие возлюбленного»; «вера в добросердечность милой»; «почитание любви»; «неисцелимость боли любви»; «признание своего положение волей судьбы»; «тоска встречи и печаль разлуки с милой»; «проливание слез лирического героя от разлуки с милой»; «проявление самоотверженности в любви»; «отсутствие права выбора влюбленного в делах»; «опьянение очей милой»; «вьющиеся кудри возлюбленной»; «мечта увидеть лик друга»; «несравненность красоты милой»; «порицание надменного отшельника»; «царство возлюбленного и нищета влюбленного»; «неугомонность мирских дел»; «преобладание любви над страстью и похотью»; «безмолвие ума перед любовью»; «образный мир есть хиджаб на лице возлюбленного»; «избавление от спесивого воображения»; «надежда и чаяние»; «неосуществимость воссоединения с милой», а также «свидание милой»; «жизнь с надеждой на встречу с милой»; «существование с желанием свидится с милой» и т.п. Превалирующим лейтмотивом газелей Хумама является восхваление любви абсолютного Распрекрасного и утверждение о том, что оба миров и стремлении к их познанию является воплощением его вечной прелести.

Однако дело в том, что для создания художественного мотива Хумам как знатный поэт, порой оттачивая давние образы текстов предыдущих поэтов, создавал новые и чудесные образы и смыслы.

Хумам «разрушил» предыдущие приёмы художественной речи, посредством своей огромной творческой силы, ссылаясь на ранее упомянутый мотив и сориентировав их на безграничность через новое видение, вдыхал в них новую жизнь.

Большинство газелей Хумама содержат мистических мотивов. То есть он рассматривал теологические смыслы в художественном и эстетическом видении, но неизбежно отображал их общепринятыми словами на языке поэзии предшественников, но в возвышенных суфийских мотивах. На основе старых и ограниченных смыслов и приёмов в результате «диалога текстов» (термин М. Бахтина) ¹ началось творение относительно новых смыслов. Данное литературное явление можно наблюдать в текстах большинства газелей Хумама. В частности, из составляющих прелестей возлюбленного внимание поэта-мистика прежде всего привлекают «руй» (лицо) или «рухсор» (ланиты). Каждая другая часть, присущая милому существу, сообщает весть о возлюбленном, но все же статус и место «рухсор» (ланиты) весьма высоки, поскольку речь идет о следствии сочетания атрибутов и имен, точке единства

¹ Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 258 с.

красоты и наконец, месте явления и урочище проявления блистательной красоты возлюбленного. Этот момент в данной части диссертации проиллюстрирован примерами стихов Хумама.

Одним из способов создания нового мотива является остранение. Остранение в терминологии один из литературных приёмов, впервые предложенный русской школой формализма и считающийся одной из важнейших теорий этой школы. Один из известных русских формалистов Ю.Н. Тынянов назвал этот термин «дефамиляризация»¹. Последний термин означает отчуждение. Согласно данной теории, «основная задача поэта состоит в активизации художественных приёмов, где таким путем формируется совершенство литературных произведений на бескрайней платформе истории литературы разных наций, где все неискусные мотивы и непригодные художественные приёмы активизируются и выявляют себя в ином облике»². Иными словами, кратковременное отчуждение привычных понятий и формальное обновление, продлевая читателю промежуток восприятия и немного оттягивая миг осмысления, тем самым создает у него литературное наслаждение и вкус.

Согласно определению, которое Шафе'и Кадкани дает стихотворению: «Стихи это происходящее в языке событие и, несомненно, стихотворец своим стихотворением воздействует на язык, в результате чего читатель ощущает различие между языком его стихотворения и повседневным и обыденным языком».³ Остранение можно рассматривать как средство создания этого различия.

Другими словами, различие обыденной речи от поэтического слова заключается в способах употребления языка. В своих стихах поэт использует слова вопреки их обычному употреблению, что называется «воскресением слов». Поэты и не поэты отмежёвываются подобным воскресением. Безусловно, этот термин сам по себе имеет особые правила, но в целом разделен на две группы – музыкальную и лингвистическую.

Таким образом, различные отклонения от правил в диване поэта требуют тщательного исследования. После краткого обзора дивана Хумама с точки зрения создания мотивов и обновления слова предшественников выяснилось, что мастерство литературного творчества этого певца лирических стихов в сочинении газелей является новой страницей в истории нашей древней

¹ Тынянов, Ю.Н.. Проблема стихотворного языка / Ю.Н. Тынянов. – Л., 1924. – С. 10.

² Кадкани, Мухаммадризо Шафе'и. Растохези калимот/ Мухаммадризо Шафеи Кадкани. Бо кӯшиши Ш. Сӯфизода. – Душанбе: Нашри Файз, 2023. – С. 40-41.

³ Там же. – С. 76.

литературы. Данное своеобразие слова Хумама на примерах широко проиллюстрировано в представленном разделе диссертации.

Второй раздел второй главы диссертации назван «Воспевание любви в газелях поэта».

Газели Хумама Тебризи чрезвычайно богаты и живописны по содержанию, а колорит тематики усиливает идейные аспекты газелей поэта, отражая широкий диапазон мировоззрения, воображения, высокого вкуса и таланта поэта. Тематики, наиболее заметными в газелях поэта, являются любовь, гуманизм, прославление мира и дружбы, отображение красот природы, поучительно-назидательная, философско-мистическая и тому подобная тематика, в синтезе которых Хумам Тебризи проявил большой творческий потенциал. Одной из осевых тем газелей поэта является воспевание любви и странствие по миру исламской мистики. Поэзия Хумама Тебризи переполнена эмоциями, восприятиями, усладой и страстями любви. Как отметил Шибли Ну'мани: «Основой суфизма является истинная любовь, которая всецело охвачена страстью и тягой, где под покровительством истинной любви ценилась также виртуальная пассия, а ее огонь согревал всю грудь, и ныне то, что слетает с языка, не лишена пыла»¹. Во всех газелях Хумама выражены чувства чистой истинной любви, сильные страстные и мистические переживания с высоким поэтическим мастерством через весьма возвышенные литературные украшения.

Третий раздел второй главы диссертации назван «Восхваление в газели».

Обширные и тщательные исследования по хвалебным газелям до настоящего времени не проводилось. Однако были проведены исследования, посвященные разнообразию содержания в газели в целом и в газели Хафиза в частности.² Сирус Шамиса в своей работе «Обзор газели в персидской поэзии» утверждает, что Хакани, по-видимому, был первым поэтом, приступившим к сочинению хвалебной газели.³

Но при изучении дивана выдающихся поэтов XI–XIV веков, в том числе газелей Санаи Газнави, Анвари Абебарди, Джамаладдина Абдорразака Исфакхани, Хакани Шервани, Атгара Нишапори, Саади Ширази, Джамаладдина Балхи и Хафиза Ширази данный вопрос был отклонен. Иранская ученая Тахира Ишани является автором статьи под названием «Обзор хвалебной газели в

¹ Нуъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Ачам / Шиблӣи Нуъмонӣ. Чилди аввал ва дувум. Таҳияи Абдухолиқ Набавӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2015. – С. 498.

² Ҳайдарӣ Алӣ, Диҷам, Меҳрнуш. Ҷойгоҳи таҳаллус дар ғазалҳои мадҳии Ҳофиз. маҷаллаи «Бӯстони адаб»-и Донишгоҳи Шероз, соли панҷум, шумораи ҷаҳорум, зимистони соли 1392 – С. 17.

³ Шамисо, С. Сайри ғазал дар даршеъри форсӣ /С. Шамисо.– Техрон: Фирдавс, 1370.– С. 130.

персидской литературе (от Санаи до Хафиза)», где она внятно доказывает, что первым автором хвалебных газелей, был Санаи.¹

Часть газелей поэта являются хвалебными, в знак преданности посвященными Хумама тому или иному государственному деятелю и известным мужам своего времени. Как мы уже отмечали в первой главе диссертации, Хумам с почтением относился к монархам, министрам и государственным деятелям Ильханидов и пользовался их уважением и почестями. Следовательно, в дополнении к своим месневи он восхвалял некоторых представителей этой династии, и в некоторых своих газелях, но не из-за снискания их расположения и корыстных побуждений, а в знак преданности и признательности. Например, поэт дружил с Шарафаддином Харуном, сыном Шамсадина Джувайни и посвятил ему свой месневи «Сохбатнамэ». Кроме того, поэт восхвалял данное лицо местами в своих газелях.

Четвертый раздел второй главы диссертации назван «Дидактическая мысль поэта».

Газели Хумама на тему воспитания и назидания в основном написаны с целью исправить и очистить нравственность членов общества, в этом типе газелей поэт старался уделять особое внимание как теме, так и манере изложения. В дидактических газелях Хумама содержатся философские мысли, проповеди и поучения, терпение и выдержанность, благодарность и довольство, наставление людей на достойное поведение и добродетель через назидания и нравоучения, критика и порицание ряда мерзких и вопиющих человеческих качеств, таких как эгоизм и высокомерие, клевета и ложь, жадность, скупость и злоба, воровство, бесстыдство, жестокость, произвол и т.д.

Пример: Маталаб дониш аз кас, ки ба оби дида
Шуста бошад вараки дафтари доноиро².
(Не жди познаний от тех, кто слезами
Омыл страницы книги знаний.)

Знакомство Хумама с исламской культурой и знаниями придало его стихам особый вид. Поэт как мудрец и учитель морали, словно свой современник Саади, исследует нравственность и ее роль в человеческих и социальных отношениях. Иногда поэт-сочинитель газелей подобно глубоко мыслящему обществоведоу анализирует и описывает социальное поведение людей. Поэт подчеркивает, что для людей единственным путем к счастью и

¹ Эшонӣ, Тоҳира. Сайри ғазали мадҳӣ дар адаби форсӣ (аз Саной то Ҳофиз) / Т. Эшонӣ// Куҳанномаи адаби порсӣ. Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ. Шумораи савум. – Тирмоҳи соли 1392. – С. 7.

² Табрэзӣ, Ҳумом. Девон / Ҳумоми Табрэзӣ. Бо кӯшиши Рашид Айвазӣ. – Техрон: Таърих ва фарҳанги Эрон, 1351. – С. 60.

избавлению от угнетения, злобы и омерзительных качеств является постижение наук.

Хумам был совершенным суфием и наряду с газелями, в других литературных формах, присутствующих в его диване, поднимал вопросы воспитания, нравственности, обучения и наставлял как немало испытавший на своём веку старец.

Третья глава диссертации, именуемая «**Художественные особенности газелей Хумама Тебризи**», состоит из **пяти разделов**. Первый раздел назван «**Композиция**». В литературоведении поэтическое мастерство Хумама Тебризи до сих пор исследованию не подвергалось. В нашей диссертации впервые исследовались такие формальные аспекты газелей поэта, как число бейтов, место псевдонима, структура, ритм, рифма, рефрен и др.

Средневековые и современные ученые определили наименьший объем газели в 5 бейтов, а наибольший до 15-и¹ и даже 25-и бейтов.²

Ученые, проводившие исследования по таджикско-персидской газели, по-разному интерпретировали структуру газели. К примеру, по мнению академика А. Мирзоева строению газели свойственно «наличие матла‘ (начальный бейт) и макта‘ (последний бейт) с тахаллусом (псевдонимом), единством рифмы и взаимосвязи сущности любви и влюблённости».³ А. Мирзаев утверждает, что газель состоит из матла‘, макта‘, рифмы, рефрена и воспевания любви.

Для точного понимания количества бейтов газелей Хумама целесообразно взглянуть на газели его друга и современника Саади, поскольку как отмечает профессор Бадриддин Максудода, 87% газелей Саади содержат от семи до двенадцати бейтов⁴. Профессор М. Низами также при исследовании газелей Атгара ссылается на предшествующих и современных ученых об объеме бейтов газелей⁵.

Газели Хумама идентичны газелям предшественников по форме, метрике, рифме, рефрену и числу бейтов. Из 220 дошедших от поэта до нас газелей, 1 двухбейтная, 2 трехбейтные, 5 четырехбейтные, 12 пятибейтные, 13 шестибейтные, 43 семибейтные, 34 восьмибейтные, 70 девятибейтные, 14 десятибейтные, 13 одиннадцатибейтные, 6 двенадцатибейтные, 2

¹ Кошифӣ, Хусайн Воиз. Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор / Хусайн Воизи кошифӣ. Бо кӯшиши Мир Чалолуддини Каззоӣ, чопи аввал. – Техрон, 1379. – С. 56.

² Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт / Р. Мусулмониён. Мухаррир: Ҳ. Имоӣ. – Душанбе: Маориф, 1990. – С. 170.

³ Мирзоев, А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV / А. Мирзоев // Сездаҳ мақола. – Душанбе, 1977. – С. 6.

⁴ Максудов, Б. Чустучӯ дар аҳвол ва осори Ироқӣ / Б. Максудов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 445.

⁵ Низомов, М. Масъалаҳои поэтикаи ғазалиёти Фаридуддини Аттор: дис... номз. илм.. филол.: 10.01.03 / М. Низомов. – Душанбе, 2002. – С. 35-44.

тринадцатибейтные и ещё 1 пятнадцатибейтная. Выяснилось, что по количеству бейтов на первом, втором и третьем местах находятся соответственно газели, состоящие из 9, 7 и 8 бейтов.

Газели Хумама интересны также в плане применения *тахаллуса* (псевдонима). Среди газелей поэта в 145-и из них псевдоним упоминается в бейте макта⁴. В 15 газелях псевдоним расположен перед макта⁴, остальные 50 газелей не имеют псевдонима, а две газели не имеют матла⁴.

Кроме того, газели разделяют по художественной структуре на следующие типы: *мусалсал* (ассоциативная), *пароканда* (рассеянная), *вокеабанд* (событийная), *якнора* (целостная) и *даври* (кольцевая). Следует отметить, что эта классификация газелей не встречается в наших книгах по классической теории. Даже в книгах и статьях Майела Херави, Сируса Шамисо, Дариуша Сабура и нашего ученого А. Мирзоева, посвященных исключительно теории газели, мы не встречаем подобной формальной структуры газели. Б. Максудода - единственный ученый, который, исследуя формальную структуру газелей Фахраддина Ираки, выражает свои теоретические мысли по четырем упомянутым типам газели, и, исходя из этих требований, исследует газели Ираки¹, поскольку пятый структурный тип газели - *пароканда* (рассеянная) среди остальных газелей Ираки отсутствует.

Мы исследовали газели Хумама Тебризи, применяя ту же структуру. Обзор дивана Хумама Тебризи показал, что в диване поэта имеются четыре структурных типа газели – *мусалсал* (ассоциативная), *вокеабанд* (событийная), *якнора* (целостная) и *даври* (кольцевая).

При рассмотрении данной структуры газелей поэта в плане частотности выяснилось, что газель *мусалсал* (ассоциативная) стоит на первом месте, поскольку этот тип также охватывает большую часть диванов таких известных газелеписцев рассматриваемой эпохи, как Джалаледдин Балхи, Фахраддин Ираки и Саади Ширази. Второе, третье и четвертое место среди газелей Хумама Тебризи занимают газели типа *якнора* (целостная), *вокеабанд* (событийная) и *даври* (кольцевая).

Второй раздел третьей главы назван «Музыкавые аспекты речи поэта».

Гладкость, изящность и мелодичность речи являются одной из самых выдающихся особенностей газелей Хумама Тебризи. Гладкость стихов определяется применением разных музыкальных украшений и элементов, следовательно, данная тема больше связана с метрической системой, рифмой, рефреном и другими словесными и образными приёмами и фигурами,

¹ Максудов, Б. Чустучӯ дар аҳвол ва осори Ироқӣ / Б. Максудов. – Душанбе: Ирфон, 2009.– С. 444, 456.

усиливающими музыкальность поэзии. Следует отметить, что относительно музыкальных аспектов поэзии Хумама Тебризи до сих пор заслуживающего внимания и независимого исследования не проводилось.

Поэт применяет такие словесные украшения, как ритм, рифма, реди́ф *джинас* (сроднение), *такрор* (повтор) и *'нат* (усложнение), *хаджиб* (завеса), художественная рифма, *радд-ус-садр* (возвращение начала), *радд-уль-аджз* (возвращение конца), *татриз* (украшение), *тардид* (повторение), *мувозана* (равновесие) *воджоройи* (аллитерация) или наигрывание букв и др., чтобы приподнять тональность и мелодизировать язык своего произведения. Однако не все художественные приёмы составляют внутренний аспект музыкальности стиха. *Вазн* (ритм), рифма и рефрен определяют внешнюю сторону музыкальности стихотворения, рассмотренную нами в следующем подразделе работы.

Третий раздел третьей главы названа «**Вазн (ритмическая система)**». В газелях Хумама Тебризи ритм, рифма и рефрен вместе усилили музыкальный аспект его поэзии и стали причиной пленительности и плавности его газелей. Ритмика — это разновидность мелодии или музыки, где в определенное время и в определенном месте акцентируются слоги. Относительно музыкального аспекта ритмической системы профессор М. Нарзикул отмечает следующее: «После правильного определения ритмической системы стихотворения возникает своего рода особая мелодия, которую мы называем поэтической музыкой. Возникающий таким образом музыкальный напев всего лишь разновидность музыки в поэзии. Существует множество создающих музыку речи средств»¹. Вместе с тем, упомянутый исследователь, размышляя о важности изучения *аруза* (стихотворной системы), выделил её три важных аспекта: «Стихотворный ритм (*вазн*) имеет значение в нескольких отношениях:

1. Отлаженное и приятное повторение *рукнов* (стоп) и *зихафов* (стопных изменений) оказывают мелодичное воздействие на поэзию, тем самым делая её благозвучной.

2. Придаваемая стихотворению особая гармония облегчает его запоминание и восприятие.

3. Конкретизируется особая природа стихотворения, с акцентом на содержание и тематику. Отсюда и то, что некоторые стихотворные ритмы (*вазн*) считались также обусловленными характерными темами, подобно стихотворным ритмам *месневи*, *рубайи*, *дубайти* (вид четверостишия) и т.д.»².

Касательно газелей Хумама указанный вопрос был тщательно исследован в данном разделе диссертации. *Бахр* (размер) *рамал* и его *зихафы* (стопные

¹ Нарзикул, М. Вазни шеъри тоҷикӣ / М. Нарзикул. – Душанбе, 2021. – С. 9.

² Там же.

изменения) в газелях поэта употреблялись чаще (86 газелей). В упомянутом вазне (стихотворном ритме) и его зихафах (стопных изменениях) Хуммам написал большинство стихотворений восьмистопных (*мусамман*) стихов, число которых достигает 72 единиц, а в шестистопной форме (*мусаддас*) этого размера (*рамал мусаддас махзуф*) он сочинил всего 14 газелей. Наиболее распространенными подвидами *бахра* (размера) *рамал* в диване Хумама являются *рамал мусамман махзуф* со следующими *афоилами* (условное буквенное обозначение стоп в арабско-персидском стихосложении): $-V- - /-V- - /-V- - /-V-$ (30 газелей) и *рамал мусамман махбун аслам* с афоилами: $-V- - /VV- - /VV- - / - -$ (20 газелей). Вторым *бахром* (размером), который по частоте имеет значительное применение в газелях поэта, является *музоре'*. Как указано в данном разделе диссертации, поэт сочинял всего на двух ритмических размерах *музоре'* – *музоре' мусамман ахраб или ахраб мусаббаг* с афоилами: $- -V /-V- - / - -V /-V- -$ и *музоре' мусамман ахраб макфуф махзуф или максур* с афоилами $- -V /-V- V / V - -V /-V- (\sim)$ 40 газелей. Третье место занимает *бахр* (размер) *хазадж* и производные от его зихафов (стопных изменений) *вазны* (метры) стихосложения (39 газелей). Большинство газелей сочиненных поэтом в *бахре хазадж* имеют стихотворную форму *мусаддас* (25 газелей), а форма 14-и газелей является *мусамман*. Следует отметить, что *бахр хазадж* входит в число выразительнейших ритмов персидского стихосложения, включая газелей Хумама. Этот *бахр* обладает особым унылым напевом и создает в газелях Хумама благозвучную и трогательную мелодию.

Четвертым из употребительных *бахров* метрической системы в газелях Хумама считается *бахр муджтас* и его зихафы. Поэт сочинял в двух ритмах *бахра муджтас* – *муджтас мусамман махбун аслам или аслам мусаббаг* с афоилами: $V-V- /VV- - /V-V- /- - (\sim)$ (23 газели) и *муджтас мусамман махбун махзуф или максур* с афоилами: $V-V- /VV- - /V-V- / V - - (\sim)$ (8 газелей).

Выяснилось, что Хуммам сочинял газели в 27-и вазнах (ритмах) из 9-и *бахров* (размеров) *аруза* (метрической системы) и если сравнить их по вазнам, применяемым, как установил профессор Б. Максудода¹, в иракских газелях, с вазнами газелей Саади², то становится очевидно, что между ними существует типичная гармония и сходство. Среди множества *бахров*, использованных в газелях Хумама, 200 газелей созданы в форме *мусамман*, а 20 в форме *мусаддас*.

¹ Максудов, Б. Чустучӯ дар ахвол ва осори Ироқӣ / Б. Максудов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 462.

² Абдуманнонзода, М.А. Поэтикаи ғазалиёти Саъдӣ / М.А. Абдуманнонзода, – Хучанд, 2022. – С. 62-64.

Четвертый раздел третьей главы называется «Рифма и рефрен». Шафе'и Кадкани, представляя определение рифме, отметил: «Рифма - это тот же набор звуков, за исключением вазна (ритма) в плане участия согласных и гласных в особых *макта'* (последних бейтах лирического стиха) - середине или конце и начале каждой части могут также сочетаться друг с другом, что само по себе является прочей формой музыкальности стиха, которую (в общем смысле слова, которое включает в себя также промежуточные рифмы) мы называем рифмой»¹. Как известно, каждая буква и каждая огласовка рифмы имеет свое название. Фахри Рази в «Джоме'-ул-улум» относительно харфов (букв) рифмы отмечает: «Их шесть разновидностей: *рави, васл, хурудж, ридф, та'сис и дахил*. Другие же нашли дополнительный харф после харфа *хурудж* и назвали его «*зоид*», некоторые добавили дополнительные харфы».²

В газелях Хумама широко употребимы рифма *мукайяд муджаррад* (скованный одиночный), рифма *мутлак* (совершенный) с *васлом* (соединением), что подробно исследовалось в диссертации.

При исследовании типов ценной рифмы в газелях Хумама выяснилось, что в 117-и газелях поэта применены рифма *мукайяд* и её типы. Рифма *мутлак* и её типы употреблены в 93-х газелях поэта.

Среди газелей Хумама в 92-х из них имеется рефрен, а в 128-и он отсутствует. Из газелей мураддаф (имеющий рефрен) в 12-и газелях применены составные рефрены, а 80-и других газелях в функции рефрена выступают простые и производные слова. Наряду с часто употребляемыми в качестве рефрена простых и производных слов, в газелях Хумама также можно заметить длинные рефрены и рефрены в форме словосочетаний.

Пятый раздел третьей главы диссертации назван «Художественные украшения речи».

Поэт употреблял в своих газелях разные типы приёмов художественной речи, что свидетельствует о его таланте и мастерстве. Задействовав различные фигуры украшения речи, он сделал её выразительной и привлекательной. Широкое применение таких фигур, как эпитет, сравнение, метафора, иносказание, противопоставление и сопоставление, вопрос и ответ, реминисценция (поэтический приём, когда в одной строке приводятся омонимы) и другие образные фигуры украшения речи в газелях поэта указывает на то, что он был хорошо осведомлен о великой школе своих предшественников мастеров газели и подвергнув некоторые сравнения и

¹ Кадкани, Шафей Мухаммадризо. Мусикии шеър / Мухаммадризо Шафеи Кадкани. – Техрон: Огох, 1373. – С. 10.

² Розй, Фахр Мухаммад ибни Умар. Чомеъ-ул-улум. Бо тасхеҳи Али оли Довуд. – Техрон, 1382. – С. 227.

метафоры предшественников приёму остранение, создал новое средство украшения художественной речи.

В газелях Хумама для эпитета было найдено 57 примеров, большинство из которых являются традиционными и опробованными.

Мистическое воззрение Хумама обусловило обильное применение им приёма истиора (метафора) и её типов, которые подробно на примерах изложены в диссертации.

В **заключении** диссертации представлены основные результаты исследования и рекомендации по практическому применению полученных результатов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Полученные в ходе исследования результаты обобщены следующим образом:

1. Во времена Хумама Тебризи (XIII век), несмотря на смуты и волнения, на арену деятельности вышли такие великие ученые, писатели и поэты той эпохи, как Фахраддин Ираки, Саади Ширази, Джалолоддин Балхи, Амир Хосров, Имам Хусейн Хирави, Шейх Махмуд Шабистари и другие, каждый из которых создал нетленные произведения для незыблемости, процветания и распространения таджикско-персидского языка и литературы [1-А; 7-А].

2. Такие факторы, как особый интерес монгольских Ильханов, а также связи и отношения поддерживаемые Хумамом с такими величайшими министрами эпохи, как Шамсаддин Мухаммад Сахибдеван, его сын – Шарафаддин Харун, а также Рашидаддин Фазлулла Хамадани и тот факт, что поэт был учеником величайших ученых того времени, таких как Ходжи Насираддина Туси и Мауляна Кутбаддина Ширази поспособствовали становлению Хумама знаменитым поэтом. Задатки одаренного поэта помогли Хумаму снискать благосклонность этих ученых [1-А; 7-А].

3. Установлено, что отца Хумама звали Ала Тебризи, а также что он был поэтом. Датой рождения поэта указывается 1237 год, а датой его смерти — 1314 год [1-А].

4. Служение поэта при дворе и занятие им поста одного из министров Азербайджана побуждали его к странствию. По этой причине он путешествовал по городам Багдаду, Руму, Хиджазу, Мекке, Медине и др., и даже удосужился совершит паломничество в святые места Ислама [1-А; 2-А].

5. Поскольку многие мусульманские предводители XIII века, такие как Саади Ширази, Фахраддин Ираки, Авхади Марагаи, Джалаладдин Балхи и другие, были шафиитского толка, возможно, Хумам был суннитом-шафиитом. Из некоторых ссылок, имеющихся в его стихах и рассмотренных нами в

диссертации, мы пришли к выводу, что он принадлежал к шафиитскому мазхабу. Хумам внешне был маленького худощавого и невзрачного телосложения. В некоторых своих рубаи (четверостишиях) он прямо называет себя «*ба тан мухтасар*» (не вышедший ростом) и «*кутох*» (малорослым) [1-А; 6-А].

6. В своих стихах Хумам восхвалял высокопоставленных государственных деятелей и ученых своего времени. Даже был связан родственными узами с учёным-богословом Кутбаддином Ширази, якобы Кутбаддин Ширази написал книгу «Фатх-уль-мафатих» по его просьбе. Поэт был в большой дружбе и с шейхом Саададдином Ибрагимом Хамави [2-А; 8-А].

7. Хумам Тебризи имеет лишь один диван. Стихи писались им на двух языках – персидском и арабском. Он писал стихи в жанре касыда, газель, маснави, рубаи, кит‘а, тардже‘банд и муфрадат. Хумам пробовал силы также в газелях в форме персидского муламма’ на тебризском диалекте. Тема стихов Хумама — панегирик, проповедь, элегия, ихваният (стихотворное произведения о братстве, дружбе, товариществе), а также любовные и мистические стихи. Рукописи дивана Хумама весьма малочисленны. Дата их переписываний относится к XIV-XV векам. Современное издание дивана Хумама, подготовленное Рашидом Айвази, в настоящее время считается самым полным диваном поэта [3-А; 5-А].

8. По содержанию газели Хумама, по сути, можно разделить на мистико-любовные, поучительные, панегирические и т.д. Однако есть газели и на тему земной любви. В сочинениях Хумама много традиционных смыслов или мотивов классической лирической поэзии. Тем не менее, в его газелях можно также увидеть и свежие мысли [3-А; 3-А; 5-М].

9. Из исследования ритмики газелей поэта выяснилось, что в плане применения или частотности бахры (размеры) рамал, музаре’, хазадж и муджтасс употреблялись чаще, чем другие бахры. Также из типов рифм чаще всего употребляется рифма мукайяд и, в частности, рифма мукайяд с ридф муфрадом (в 66 газелях), рифма мукайяд муджаррад (в 46 газелях), а из типов абсолютной рифмы чаще всего применяются абсолютная рифма с ридфом и васлом (26 газелей), абсолютная рифма с васлом (21 газель) и абсолютная рифма с васлом и хурудж (14 газелей) [3-А; 4-А].

10. Из исследования художественных фигур, встречающихся в газелях Хумама, выяснилось, что в них чаще применяются тавсиф (эпитет), ташбех (сравнение), истиора (метафора), киноя (намек), маджаз (иносказание), ихам (многопластные смыслы) тазад (антитеза), талмих (намекание) [5-А; 8-А].

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

1. Научный материал, содержащийся в диссертации, в дальнейшем может быть использован для исследования структуры, архитектоники, содержания и стиля газели в классической персидско-таджикской литературе.

2. Теоретические мнения, которые мы привели о таких структурных типах газели, как мусалсал (асоциативная), воке‘абанд (связывающая события), даври (кольцевая) ва якпора (целостная), могут быть использованы при обучении этим типам газелей.

3. Изучение внутренней и внешней музыки газелей поэта предоставляют возможность точнее и шире исследовать музыкальные аспекты его поэзии.

4. О поэтическом мастерстве и вкусе Хумама в творении газелей можно судить по тому, что такие поэты-газелеписцы, как Сайф Фергани, Амир Хосров Дехлави, Убайд Закани, Салман Соваджи, Камал Худжанди, Хафиз Ширази и другие, обратили внимание на его газели и каждый из них привнес полустишие, бейт и даже его полные газели среди своих газелей и месневи. Это направление творчества поэта также является одним из вопросов, требующих фундаментального исследования.

5. При изучении средневековых списков дивана поэта выяснилось, что он не охватывает всех стихов поэта, следовательно, существует необходимость в критическом издании дивана поэта, которое должно быть осуществлено в ближайшем будущем

6. Пришло время транслитерировать диван поэта на современную таджикскую кириллицу и опубликовать в Таджикистане.

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А]. Умарзода, Ф. Шарҳи аҳволи Ҳумомуддини Табрэзӣ [Текст] / Ф. Умарзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2017. – № 4/4. – С. 213-218.

[2-А]. Умарзода, Ф. Ғазали мадҳӣ дар девони Ҳумоми Табрэзӣ [Текст] / Ф. Умарзода // Вестник Университета языков. Серия филологических, педагогических и исторических наук. – Душанбе, 2024. – № 2 (54). – С. 207-213.

- [3-А]. Умарзода, Ф. Сохтори ғазалҳои Ҳумоми Табрэӣ [Текст] / Ф. Умарзода // Вестник Педагогического университета. – Душанбе, 2024. – № 3 (110). – С. 201-207.
- [4-А]. Умарзода, Ф. Чанбаҳои мусиқии ғазалҳои Ҳумоми Табрэӣ [Текст] / Ф. Умарзода // Вестник Университета языков. Серия филологических, педагогических и исторических наук. – Душанбе, 2024. – № 4 (6). – С. 212-217.
- [5-А]. Максудзода, Б., Умарзода, Ф. Офариниши маънӣ дар ғазалҳои Ҳумоми Табрэӣ [Текст] / Б. Максудзода, Ф. Умарзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2024. – № 6. – С. 276-282.
- [6-А]. Умарзода, Ф. Ҳумом ва Саъдӣ (Муқоисаи ҳолат ва ҳунари эҷоди ғазал) [Текст] / Ф. Умарзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2024. – № 8. – С. 222-230.

II. Статии, опублицованные в научных сборниках и в других изданиях:

- [7-А]. Умарзода, Ф. Шарҳи холи Ҳумомиддини Табрэӣ (1238-1314) [Текст] / Ф. Умарзода // Материалы второе республиканской научно-теоретической конференции совета молодых ученых и исследователей ТНУ «Таджикский национальный университет – центр подготовки молодых специалистов», посвященной 25-летию Государственной независимости Республики Таджикистан (Душанбе, 17-18 мая 2016 г.). – Душанбе, 2016. – С. 60-63.
- [8-А]. Умарзода, Ф. Истиқболи ғазалҳои Ҳумоми Табрэӣ дар ашъори дигарон [Текст] / Ф. Умарзода // Материалы республиканской научно-практической конференции «Место профессора Абдушакура Абдусатторова в исследовании таджикской литературы» (Душанбе, 14 мая 2024 г.). – Душанбе, 2024. – С. 184-189.

АННОТАТСИЯИ

таҳқиқи диссертатсионии Фатулочони Умарзода дар мавзуи «Ҳумоми Табрэй ва хусусиятҳои ғоявию бадеии ғазалиёти ӯ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ.

Калидвожаҳо: Ҳумоми Табрэй, Шероз, Саъдӣ, осор, шоир, ориф, девон, рубой, ғазал, сохтори маснавӣ ва ғазал, дастхат, таъсирпазирӣ, ошноизудой, ҳунарсоза, ташбеҳ, тавсиф, истиора, талмех, маҷоз, панду ахлоқ, ишқ, жанр, мавзӯ, устухонбандӣ, тасаввуф, адабият, таърихи адабиёт, рӯзгор, забон, муסיқии шеър, қофия, радиф, вазн.

Дар диссертатсия бори аввал ба таври яқлухт зиндагинома ва осор, махсусан, ғазалиёти Ҳумоми Табрэй – яке аз шоирони адабиёти форсу тоҷики асри XIII омӯхта шуда, шарҳи ҳол, мероси адабӣ, нусхаҳои хаттии девони шоир, таснифоти жанрии ашъори ӯ, ғазал ва анъанаи ғазалсарой, мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти адиб, мавзӯҳои ишқ, панду андарз, шеваҳои офариниши маънӣ, мадҳ дар ғазалҳо, таъсирпазирии Ҳумом аз пешиниён, истиқболи ғазалҳои Ҳумом аз ҷониби шоирони баъдӣ, устухонбандии ғазалҳо, ҷанбаҳои муסיқии ғазалҳо, вазн, қофия ва радиф, орояҳои бадеии ғазалҳо ва ғайра таҳқиқу баррасӣ шудаанд.

Диссертатсия аз муқаддима, се боб, ёздаҳ фасл, ду зерфасл, хулоса ва китобнома иборат аст. Мақсади асосии таҳқиқ барқарорсозии зиндагинома, таъйин намудани таркиби девони Ҳумоми Табрэй, баррасии ҳаҷми мероси адабӣ, баррасии мундариҷаи ғоявӣ ва бадеиёти ғазалҳои шоир мебошанд.

Дар диссертатсия бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик масъалаи аҳволу осори Ҳумоми Табрэй, ташҳиси нусхаҳои хаттии девони ӯ, тартиби жанрии девон, муҳтавои ғазалиёт ва ҳунари ғазалсароии Ҳумоми Табрэй мавриди таҳқиқи комили илмӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар асоси таҳлилу муқоисаи маълумоти сарчашмаҳои гуногуни илмию таърихӣ ва осори худи шоир шарҳи ҳоли нисбатан мукаммали шоир ба вучуд оварда шудааст. Ҳамчунин, дар заминаи суннати қолабгарой ва татбиқи равиши суратгарой раванди ташаккули ҳунари шоирӣ ва эҷодгарии Ҳумом таъйин шудааст.

Аз натиҷаҳои пажӯҳиш барои таълифи таърихи таҳаввул ва тақомули ғазал дар таърихи назми классикии форсу тоҷик ва махсусан, ҷиҳати таъйин намудани ҷанбаҳои сабки ироқӣ ва сабки инфиродии шоирони аҳди зикршуда кор гирифтани мумкин аст.

АННОТАЦИЯ

диссертационного исследования Фатулоджона Умарзода на тему «Хумам Тебризи и идейно-художественное своеобразие его газелей» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – Таджикская литература; литературные связи.

Ключевые слова: Хумам Тебризи, Саади Ширази, стихотворения, поэт, суфий, диван, рубай, газель, структура месневи и газели, рукопись, восприимчивость, остранение, фигура, сравнение, эпитет, метафора, намёк, иносказание, наставление и нравственность, любовь, жанр, тема, композиция, суфизм, литература, история литературы, быт, язык, поэтическая музыка, метрика, рифма, редиф.

В диссертации впервые всесторонне исследованы биография и произведения, в частности, газели Хумама Тебризи – одного из поэтов персидско-таджикской литературы XIII века, дан обзор состояния, литературного наследия, письменных версий дивана поэта, жанровая классификация его стихов, газели и традиция газельной лирики, тема и идейное содержание газелей поэта, темы любви, нравоучения, стили создания мотивов, восхваления в газелях, подверженность Хумама влиянию предшественников, принятие газелей Хумама последующими поэтами, композиция газелей, музыкальные аспекты газелей, ритм, рифма и редиф, художественные украшения газелей и т.д.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, одиннадцати разделов, двух подразделов, заключения и списка литературы. Основной целью исследования является восстановление биографии, определение состава дивана Хумама Тебризи, разбор объема литературного наследия, анализ идейного содержания и художественного своеобразия газелей поэта.

В диссертации впервые в таджикском литературоведении полному научному исследованию подверглись вопросы жизни и творчества Хумама Тебризи, анализировались списки его дивана, жанровый состав дивана, содержание газелей и мастерство Хумама Тебризи в сочинении газелей. В частности, на основе анализа и сопоставления сведений различных научных и исторических источников и произведений самого поэта создано сравнительно полное жизнеописание поэта. Также на основе традиции формализма и применения формалистского подхода определен процесс формирования поэтического и творческого мастерства Хумама.

Результаты исследований могут быть применены для составления истории эволюции и совершенствования газели в ракурсе истории классической персидско-таджикской поэзии, и особенно для определения аспектов иракского стиля и индивидуального стиля поэтов упомянутой эпохи.

ANNOTATION

of the thesis work of Fatulojon Umarzoda on the topic «Humam Tabrezi and the ideological and literal singularity of his ghazals» for the degree of candidate of philological sciences in specialty 10.01.01 - Tajik literature; literary connections.

Keywords: Humam Tabrezi, Saadi Sherozi, poems, poet, Sufi, divan, rubai, ghazal, structure of masnevi and ghazal, manuscript, receptivity, estrangement, figure, comparison, epithet, metaphor, hint, allegory, instruction and morality, love, genre, theme, composition, Sufism, literature, history of literature, everyday life, language, poetic music, metrics, rhyme, radif.

The dissertation provides the first comprehensive study of the biography and works, in particular, the ghazals of Humam Tabrezi – one of the poets of the Persian-Tajik literature of the 13th century, an overview of the state, literary heritage, written versions of the poet's divan, genre classification of his poems, ghazals and the tradition of ghazal lyrics, the theme and ideological content of the poet's ghazals, themes of love, moralizing, styles of creating motifs, praise in ghazals, Humam's susceptibility to the influence of his predecessors, the adoption of Humam's ghazals by subsequent poets, the composition of ghazals, musical aspects of ghazals, rhythm, rhyme and radif, literary embellishments of ghazals, etc. The dissertation consists of an introduction, three chapters, eleven sections, two subsections, a conclusion and a list of references. The main objective of the study is to restore the biography, determine the composition of the divan (poetry collection) of Humam Tabrezi, analyze the volume of literary heritage, analyze the ideological content and artistic originality of the poet's ghazals.

For a first time in Tajik literary criticism, the issues of the life and work of Humam Tabrezi were taken into scientific consideration, the list of his divans, the genre composition of the divan, the content of the ghazals and the skill of Humam Tabrezi in composing ghazals were analyzed. In particular, based on the analysis and comparison of information in various scientific and historical sources and the works of the poet himself, a relatively complete biography of the poet was created. Also, based on the tradition of formalism and the application of the formalist approach, the process of formation of Humam's poetic and creative skill was determined.

The results of the research can be used to compile a history of the evolution and improvement of the ghazal in the context of the history of classical Persian-Tajik poetry, and especially to determine the aspects of the Iraqi style and the individual style of the poets of the aforementioned era.